

Щедрий вечір

Михайло Стельмах

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Як тільки весна десь у житечку-пшениці розминеться із літом, у нас достигають суниці, достигають уночі, при зорях, і тому стають схожими на росу, що випала з зірок.

Це теж, прихилиючи небо до землі, говорить моя мати, і тому я люблю ту пору, коли суничники засвічують своє цвітіння. Цвітуть вони так, наче самі дивуються, як спромоглися на такий беззахисно-чистий цвіт. А згодом над ними по-дитячи нахилиють голівки зволожені туманом ягоди. І хоч невелика ця ягода, а весь ліс і всяк, хто ходить у ньому, пахне суницею. Я тепер лягаю і встаю, накупаний цими пахощами, —

літо,
літечко!..

Я люблю, як ти розкриваєш свої вії, прижурений житній цвіт, я люблю, як ти довірливо дивишся на мене очима волошки і озиваєшся косою у лузі, перепілкою в полі.

А як хочеться спати в тобі, у твоєму солодкому тумані, у твоїх зорях!..

Та вже знайома рука лягає на плече і знайомий голос нахилиється до твого сну:

— Вставай, Михайлику, вставай.

— Ма-мо, іще одну крапельночку...

— Струси цю крапельночку.

— Ой...

— Гляди, ще боки відіспиш. Тоді що будем робити? Рядно і тепло спадають із тебе, ти увесь збираєшся у грудочку, неначе волоський горіх, виростаєш у тапчан. Та хіба це пособить?

— Вставай, вставай, дитино, — виважує мати зі сну. — Вже вікна посивіли, вже прокидається сонце.

Сонце?.. А ти ще бачиш місяць, як його з лісу виносять на рогах корови, що теж пропахли суницею.

На тебе, на твої пошматовані видіння знову падають слова, немов роса; ти встаєш, сурмонячись, позіхаючи, прикладаєш кулаки до очей, а у вухо, де ще причаївся сон, крізь туман добирається сумовите кування. Вже не перший ранок печалиться зозуля, що от-от на сивому колосі жита загубить свій голос, —

літо,
літечко!

Воно тихо з полів зайшло в село, постояло біля кожного тину, городу та й взялося до свого ділечка, щоб усе росло, родило. І все аж навшпиньки спинається, так хоче рости, так хоче родити!

Як зелено, як свіжо, як росяно за двома віконцями нашої бідарської хатини, яка займає рівно півзасторонка старої перепалої клуні, що вночі спить, а вдень дрімає...

Після повернення тата був у нашій родині дуже невеселий день — розподіл дідизни. Мов чужі, сиділи на ясенових лавах брати й братова, висвічували одне одного підозріливим оком. Правда, бійки-сварки не було, але та сердечна злагода, що жила колись у дідовій оселі, далеко відійшла від спадкоємців. Найбільше показувала характер братова, хоча й мала на своєму господарстві п'ять десятин, і воли, і корову. Але й дітей було у неї теж немало — аж четверо, і старшій дочці вже треба було готувати віно.

Дідова хата дісталася дядькові Івану й дядині Явдосі. Вони без відволоки того ж дня почали зривати з неї блакитні від часу і неба сніпки, а саму хату — пилами розрізали навпіл. Боляче й лячно було дивитися, як з-під залізних зубів, наче кров, бризнула стара тирса, як із живої теплої оселі ставало руйновище — купа скаліченого дерева, як оте вікно, біля якого відпочивав дідусь, вирвали з стіни й, наче покійника, поклали на воза.

Прибитий горем, згадками, я забився у садок, упав на траву, заплакав, та вухо все одно чуло, як пили зловісне шматували мою минувшину, як скрипучі вози вивозили з двору мої дорогі роки і спомини...

Дядько Яків, заможніший, узяв на звіз тільки дідову катрагу. А нам дісталася вислоброва, полатана зеленим мохом клуня і дванадцять з половиною соток городу.

Коли ми знесли свої пожитки в клуню й поклали їх на тік, мати схлипнула, а батько сказав, щоб вона сльозами не розмочила тік, бо тоді не буде на чому молотити пашню.

В батькових сірих очах стрепенулися посмутнілі бісики, в іншу ж пору вони в нього такі завзяті, що аж до танцю просяться.

— Ой, Панасе, Панасе, як тепер будемо жити? — зовсім опустилися руки в матері.

— Головне, жінко, — не простудити зуби. Бо чим тоді будемо їсти? — батько пильно поглянув на тік, який мав стати нашим ліжком.

— Тут і душу простудиш, — зітхнула мати й подивилась на мене. — Ми ще так-сяк перемучимось. А як дитина?

— Та він завзятцем виходився у нас! Ще як навчиться руки-ноги мити, ціни йому не складеш! — підхвалив мене батько, який дуже любив воду, з нею не розлучався до самих заморозків, а взимку, страхаючи мерзляків, купався в снігу; тому й молодечі рум'янці не відходили від нього до сімдесяти п'яти років.

— Дме тут з усіх боків, — оглянула мати клуню.

— Зате зверху горобці співають, — зирнув батько вгору, де справді, безтурботно цвірінькаючи, літали живкуни. — Не всякий ось таку розкіш має.

Від цих слів я одразу повеселішав, підняв голову ближче до птиць, а мати зітхнула:

— Тепер і ми, і горобці маємо одне житло. — Далі вона сумно подивилась на щілини між диллями й тихцем попросила вітрів, щоб вони не збирались у нашій оселі, не простудили ні мене, ні тата.

Про себе мати не згадала, і відколи я знаю її, вона найменше турбувалася собою і зверталась до таємних сил лише тоді, коли вже дуже в'їдалась у тіло чи кісточки якась недуга. Тоді мати говорила їй: "Відійди, хворобо, у нетрі, в болота, у безвість, бо мені

треба ділечко робити".

Як вона любила робити і в городі, і в полі, і в лузі, і в лісі і тихо втішатися зробленим! Мати, як свята, очікувала садіння, косовиці, жнив; вона любила, щоб снопи були гарними, як діти, а полукіпки стояли, наче парубки, — плече в плече. І дуже любила в жнива після праці лягти на воза і дивитись на зорі, на Чумацький Шлях, на Стожари і на отой Віз, що народився із дівочих сльозин.

— Як гарно у тихому світі, аж чути, як земля дихає, — зітхаючи, говорила сама собі.

— А може, то наша коняка дихає? — підсміювався батько, який не раз чудувався маминим словам.

— Ет, що ти тямиш, — рукою відхилила насмішку і вже прислухалась до перепілки, що, налякавшись серпа, перебиралась з дітьми в ярину.

— І як ти все чуєш? — дивувався тато.

— То, певно, любов моя чує, — іноді в задумі казала вона й знову дослухалась до неба, до землі, до крил і до схлипування роси.

Цієї уваги до всього доброго, красивого вділила мати й мені. І я теж, як свята, очікую того дня, коли грім розморожує сік у деревах чи коли не зіллям, а хлібом починає пахнути жито. І як досадно буває, що таку любов дехто вважає пережитком чи сентиментами.

Я й досі впевнений, що холодноокість збіднює і світ, і душу навіть дуже розумним людям...

Щойно мати закінчила розмову з вітрами, як біля воріт невдоволено обізвалася качка, а від воріт хтось засичав, цитькнув на неї. Батько здивовано глянув на матір.

— Чи не той сурганиться, що засалюватись почав?

— Помовч! — підняла руку мати. — Ще, гляди, почує.

— Хай чує, скупердяга.

І от, наступаючи на власну тінь, біля клуні з'являється дядько Володимир; досі він, як міг, обминав тата — все боявся, щоб злиденник не звернувся до нього за позичкою. Коли ж вони випадково зустрічалися, дядько Володимир одразу починав сторожко бокувати й щось мимрити про свої невдачі-нестатки, скаржитись на "таке время" і на бісову дорожнечу, яка останню копійку витрушує з самої душі.

Натоптаний м'ясом, здоров'ям і підозріливістю, щелепастих дядечко статечно поздоровкався, оглянув наші статки, що настобурчились на току, і невиразно сказав:

— Хе.

— Еге ж, еге ж, — підтримав розмову тато і націлив на дядечка просмішку.

— Що? — спантеличився той.

— Те саме, а чого ж, коли так, а не інакше, — розглядаючи гостя, безневинно відповів тато.

Дядечко набундючився, у його великих вирлатих очах позлішали дрібні чоловічки: він сам не вмів жартувати і люто ненавидів чийсь жарти, бо все підозрював, що вони чи так, чи сяк в'їдаються в нього.

— Ви насмішечки назбируєте, Панасе?

— Ні, вони чогось самі родять у мені, — відразу ж відповів тато. Але й дядечко не залишився в боргу:

— Краще б у вас копійка родила!

Батько оцінив дотепне слово, і під вусом його насочилась хитринка :

— Де вже тій копійці взятися у бідних, коли вона й з багатими не хоче родичатись.

Це дядькові дуже припало до серця, і він знову сказав:

— Хе.

Тато намірився щось відповісти, але матір прошила його невдоволеним поглядом і поставила посеред клуні дубовий, з темними очима ослінчик. Дядько Володимир закрити ці очі рукою, поторгав і, впевнившись, що ні ослін, ні тік не скаверзують, так розсівся, ніби в його міжкоління мали поставити маслобійку.

Наступила та незручна тиша, коли один мовчить, а другий не говорить. В такий час найкраще закурити, але ні дядечко, ні батько не палили гордого зілля, яке не вклонилось навіть богу. Красномовний дядечко ще раз хекнув, а батько поверх його голови хитрувато поглянув на матір, — мовляв, ти хочеш, щоб я мовчав, то я послухаю тебе. На устах матері ворухнувся докір чоловікові і посмішка дядькові:

— Що, Володимире, поробляє ваша Марійка?

— А що їй робити? Все товчеться між хатою і клунею, наче Марко Проклятий у пеклі.

Дядечко й не помітив, яку сказав правду: його забитий живністю двір і задвірок справді були схожі на філіал пекла, де не стихало недорізане вищання голоднучих свиней. Не знати чого хазяї стояли на тому, що свині мають самі себе прохарчувати. Через це їхні одичалі вепри як могли обгризали жолоби й двері, підривалися чи зривали з петель ворота, хортами перестрибували через тини й люто потрошили чужі городи або полювали на курей, качок і гусят. Сало ніколи не трималося на кістках цих піратів, не вбиралось вони і в м'ясо, зате щетину мали, неначе дріт, — шевці не могли нахвалитися нею.

— Добре, що є біля чого товктися, — гасить посмішку мати.

— Та. що там доброго? Нема тепер добра ні від сонця, ні від місяця, — сідлає дядечко свого незмінного коня. — От ви думаете, що у мене свині? А це не свині — сама ідолова порода: одні кості й виск зашиті в шкуру. Через їхній вереск, повірте, світ мені немилий став, бо і вночі спати не дають.

— А ви хоча б на ніч їх трохи підгодовували, — вставляє батько слівце і одразу ж прикладає кулака до уст.

— Ви за чимсь, Володимире, прийшли? — не випускає мати клубка розмови.

— Діло до вас є, Ганно, не таке й велике, але діло, — впівголоса каже дядечко, а в чверть ока зирить то на матір, то на батька.

Цей химерний погляд спочатку дивує мене, а потім я теж приплющую очі й так само починаю дивитись на дядечка, як він дивиться на батьків. Тепер неспокійні брови і великі випнуті повіки дядечка більшають, стають зовсім схожими на равликів, що виглянули із своїх хаток.

— Яке ж у вас діло? — допитується мати.

— Оце ж ви отримали яку не є, але свою дідизну, свою пайку, — дядечко поволеньки-поволеньки, наче з гамана червінці, видобуває з себе слова.

Від цієї мови батько насторожується, а в матері сполохано прокидається надія: а раптом дядько Володимир роздобриється і позичить нам грошей на телицю? Це ж сьогодні, переказували, він бідкався на людях, що ми лишились без хати.

— Скільки тієї дідизни-одна клуня з чотирма вітрами, — зітхнула мати.

Батько зневажливо відстовбурчив підрізані вуса, а мати для нього стулила губи в оборочку: мовляв, і не здумай випускати своє слово. Від цього на батькових очах знов натінились бісики. Але він так зшив уста, наче й не думав їх розтуляти до якогось великого свята.

— Аби це, замість чотирьох вітрів, хоч двоє коней або корівчина була. — На широкім дядечковім виду промайнуло щось подібне до співчуття. Це ще більш обнадіяло матір, яка і в снах марила своєю корівкою. — Та все в руці божій.

— І в своїх руках, — не витримав необачний тато, але перехопив від матері такого косяка, що аж пригнувся, неначе від грому.

— І це суцзя правда, — погодився дядько Володимир і вже в півока поглянув на свої черпакуваті руки, що теж розкошували не в перснях, а в мозолях. — Так от я й кажу: отримали ви. Ганю, дідизну, а, либонь, і не знаєте, що на вашому городі стоїть моя груша...

Щі слова, неначе обух, приголомшили матір.

"А що я тобі казав? — очима промовив до неї тато і вже здивовано запитав дядька Володимира:

— Це ж яка ваша груша?

— А у вас їх скільки в городі? — теж здивувався дядечко, махнув рукою на розчинену браму, за якою стояла крислата груша-дичка. — Ось ця.

— Чи не скажете, чоловіче, як це на нашій землі виросла ваша груша? — витрушуються бісики з батькових очей, і не злість, а презирство прокидається в них.

— Просто. Вам, Панасе, може, і невзамітку, що цю грушу садив мій дід.

— Восени чи весною?

— Восени, як тепер пам'ятаю. Тоді саме дощило, а мій дід все примовляв: "Як дощ плаче, то млин скаче". Я пам'яткий, Панасе.

— Чому ж ви, пам'яткий, раніше не згадали про грушу?

— Не було такої нагоди, а сьогодні випала.

— Найшли свою добру годину! — забринів обуренням журний голос матері. — Ще від дідової хати вітер не розвіяв порохно!..

— А яке мені діло до чийогось порохна? Кожен шукає свою годину, — це його право! І кожен, скажу вам по правді, добрий тільки для себе. Мировий пожар є мировим, а груша моя, — круто лягає упертість на дядькові щелепи. — Ну, а коли вам це діло з грушею невпам'ятку, то, може, покликати свідків? То я за шапку і одразу ж до людей.

На віях і устах матері затремтіла печаль:

— Чого ж ви хочете, Володимире, в свою добру годину?

— Зрубати дерево.

— А не діждете цього! — скрикнула мати, яка радніше б себе, а не грушу підставила під сокиру.

— Чого це не діждусь? — позлішав дядько Володимир. — Що я, в бога теля з'їв?

— Я не знаю, що ви їли в бога, а груші не з'їсте! — скам'яніла в гніві мати.

На перепечених щоках дядька Володимира з'явилися перші мідяки рум'янців:

— Іч! Вам, бачу, дармового захотілося? Ви собі прикидаєте: як нова власть потурає вам, то й груша залишиться за вами? Так я теж маю некупований характер: скоріше відхорую, а свого не подарую. От як!

— Чому ж ви раніше не рубали, не катували грушу? — і біль, і обурення закипали в материнім голосі. Вже одна думка, що нове господарювання почнеться смертю дерева, жахом сповнювала її вселюблячу душу.

— Раніше не квапився, бо мав собі оренду від діда Дем'яна. У мене все по-чесному, у мене кожен цвях знає своє місце.

— Яка ж це була оренда? — ще надіялась мати, що дядько Володимир не зведе кінці з кінцями.

— Він мав собі грушки на узвар, а мені за це лагодив вози і, пригадуєте, не брав за роботу ні шеляга.

— Це правда? — глянув батько на запечалену матір.

— Правда, — зітхнула вона.

— От бачите! — аж підріс дядечко і глянув угору на горобця, що мостився залізи під стріп. — Сам бог бачить, що я чийогось не хочу.

— Невже ваша рука підніметься на родюче дерево, на його цвіт і плід? — звернулась мати до сумління гостя. — Це ж така краса, коли груша на всю вулицю цвіте, що прямо — ой!..

Дядькове сумління обізвалося іще кількома копійками рум'янців:

— Що з цієї краси, коли вона стоїть не в твоєму дворі? Це навіть непотрібна краса.

— Що ви говорите?! — жахнулася мати.

— Що чуєте! — На дядькових очах несподівано випливла хитринка. — От, ік приміру, була б коло мене в сусідньому дворі красива жінка. То що б я робив? Крадькома придивлявся б до цієї краси, одним оком пильнував би жінку, а другим сусідку, навіть щось подарувати б їй захотілося. А кому від цього користь? Ні моїй роботі, ні моему сусіду, ні моїй жінці, ні мені. От бачите, як невігідно жити разом з чиеюсь красою, — переможно поглянув скупар на матір. — То коли скажете рубати грушу?

— Почекайте, Володимире, з сокирою, хай вона трохи спочине під лавою. А ми зробимо по-людськи, — розсудив тато. — Я піду в ліс, викопаю грушу і посаджу її на вашому городі.

— Хе! — сторопів дядько Володимир і так засовався на ослоні, наче він почав

горіти. — А коли ж я від неї дочекаюсь грушок?

— Як трохи менше будете дбати про багатство, а більше про здоров'я, то дочекаєтесь.

— Тоді зробимо так, — знову показав дядечко рукою на грушу. — Я буду з неї збирати грушки доти, поки не вродить посаджена вами.

— Ох і зажера ви! Такого лічикрупа ще світ не бачив! — гнівно вирвалось у батька, і він так відкинув стан, що мати одразу загородила собою дядька Володимира. — Ви, певне, і сонце взяли б в оренду!

— Спасибі, спасибі, що спаскудили в своїй клуні, — нагадючився дядечко, і нагадючилися його товсті коропині губи. — Пошанування ваше довіку запам'ятаю і колись обізвуся на нього. На різних норовистих теж вуздечка знаходиться.

— Ідіть, чоловіче, додому, — простогнала мати. — Зачемеричили голову — то йдіть.

— Не женіть мене — сам піду, не пересиджу вашого осла. То як з грушею?

— Потім, потім поговорите, — вже благає гостя піти, бо добре знає, чого так посвітлішали батькові очі.

Дядько Володимир тільки тепер пильно поглянув на тата, стривожено хекнув, про всякий випадок стиснув кулаки і, як недобрий дух, щез із клуні. А мати кинулась до батька, охопила його набухлі гнівом руки.

— Заспокойся, заспокойся, Панасе. Не треба, чоловіче, — приклала голову до його грудей і схлипнула.

Тепер уже батькові довелося втихомирювати матір і пальцями витирати її другі сльози за цей тяжкий день.

— Шкода, що, не збив трохи піни з цього ненаситця, — сказав, коли мама притихла на його грудях. — Стільки добра мати — і позавидувати на єдину бідняцьку грушу!

— Я думала — він прийшов щось позичити нам на нове господарювання.

— В такого позичиш: йому й душа дешевша гроша. І для чого він живе на світі? Невже тільки для того, щоб жерти і гноїти гроші в землі?

— Гноїти? Невже Володимир такий грошовитий?

— Ще й питаєш! — упевнено відповів тато. — Він уночі свою грошву мірками міряє і всю у землю впаковує.

— Теж мірками закопує? — посміхнулася мати, а я засміявся, бо враз уявив, як дядечко вночі потай марудиться зі своїми скарбами.

— Ти чого вибілюєш зуби? — здивувався батько.

— Бо є що вибілювати, — ще більше розбирає мене сміх, а з очей аж витрушується дядькове срібло-золото.

— Регоче, аж ніс витанцьовує. І чого?

— Бо ви таке несусвітне скажете про гроші.

— Чого ж несусвітне, коли так люди говорять, — примирливо кинув тато.

І справді, у нас люди чийсь гроші міряли, наче картоплю: і возами, і мішками, і мірками, і казанами, і горщиками. А про свої здебільшого казали так: дав бог копіечку, а чорт дірочку, та й попала божа копіечка в чортову дірочку.

Це ще добре, коли проривалась одна дірочка. Та, на жаль, тепер у людей було стільки надірявлено, що й мудрий не знав, як обергти свої статки від нестатків...

Обсіли вони й нас, і так обсіли, що тато кидався на всі боки, немов риба в сітці. А оце був поїхав на заробітки в Одесу, і там йому посміхнулася доля: добрі люди прираляли переселитись в оті Херсонські степи, де цілина ще й досі виглядає орача. Батько поповерстав степові дороги, нажурився по селах, од яких тільки-тільки одійшов голод, і люди знайшли йому земельку, що вдовувала без сівача.

Додому тато приїхав не то з радістю, не то з журбою і привіз нам єдиний подарунок — пучок сивої тирси. Глянула мати на неї, зітхнула і зажурилась:

— Це ж я там, у степах, одразу посивію, як оця тирса.

— Я тебе й сиву не покину, — втішив тато.

— Нащо нам ця Херсонщина?

— Як нащо? Земля там тлуста, наче масло. А пшениця в добру годину стоїть, мов Дунай, а соняшники самі струшують росу навпіл з олією.

— Мені й наші соняшники гарні, — не позаздрила мати на далекі багаті землі: вона боялася втратити свої бідняцькі латки і своє найбільше багатство — оту між дорогами десятину, що ногами впиралася у широкий липовий шлях, а головою мало не торкалася вітряка.

— Як дадуть за неї сто карбованців золотом, продамо — і в дорогу, — сказав батько вчора і так вразив маму, що вона аж прихворіла.

Тато також розтривожився, пішов кудись, а мати, посидівши на току, з сумом сказала мені:

— Маємо тепер, сину, аж три журби, як отой соловей, що звив низенько гніздо. Перша — нема людської хати, друга — земелька стоїть перед торгом, а третя — лежить невідома дорога, мов горе. Ти також проси батька, щоб нікуди ми не їхали за тридев'ять земель. Хіба давно на цій Херсонщині голод косив людей, наче траву? У нас як і не дородить поле, то ліс хоч трохи пособить — гриба, чи жолудя, чи кисллицю дасть... У нас весною навіть цвинтарі цвітуть. А там і деревця не побачиш — хіба що колись у сон забреде.

Мені теж стало лячно: як же можна обійтись без дерев, без лісу, без підсніжника, без черешень, без криничок, без грибів, суниць? От і зараз уся наша хатина пахне суницями, в одне вікно заглядає стара груша, а в друге — яблуня, що завжди нагадує мені бабусю. Хіба це не розкіш? Ні, далекий незвіданий степ не радував душу малого лісовика...

— Вмивайся, вмивайся, дитино, — квапить мене мати, ріже окраєць жорнового хліба й наливає з співучого глечика сизе, ще з вечірніми тінями молоко, що теж дихає суницями.

Я навіть спросоння помічаю, як журба не відходить од матері. В її тепер прибляклих, мов перестиглі волошки, очах аж куриться туга.

— Чого ви, мамо?

— Що тобі, Михайлику? — стрепенулась вона і туманом очей своїх поглянула на

мене.

— Чогось ви такі сьогодні зранку виморені. Чи, може, прихворіли?

— Нічого, нічого, це я так собі. — І враз така печаль налягає на неї, що нажурені повіки починають тремтіти, як у зобидженої дитини.

— Не треба, мамочко, — припадаю до неї.

— Еге ж, не треба, — згоджується вона, а кілька краплинок падають на мою чуприну, і мати обороняє її від сльози зазіленою рукою. — Ой, бити б мене, та нікому: плачу, мов свічечка, їдь, Михайлику, їдь і надивляйся на ліси, бо хто знає, чи більше побачиш...

— Ви не журіться, мамо: якимсь воно буде, — хочу заспокоїти її, але не знаю як.

— Та якимсь буде. Тільки ой як не хочеться покидати свої статки! Ну, як я покину тебе? — з болем і гіркою усмішкою питається у яблуні, на якій гніздяться кривобокенькі, з білим пушком плоди.

Яблуня похитує гіллям, приколисує своїх діток і мовчить.

— А може, мамо, разом упремося на своєму і якимсь переважимо тата?

— Ох, як важко переважувати його. Цілу ніч сьогодні сварились і сумували. Йому теж нелегко: так нахмарилось на душі, аж гримить... Може, в степах вільготніше людям, та душа лежить до свого, до своїх лужків-бережків. А там, у степах, не те що лісу, навіть лугу, левади не знайдеш. Там не почувеш ні соловейка, ні зозулі, ні одуда, ні деркача.

— Ой! А яка ж там птиця проживає?

— Дуже велика — дрофа, проти неї гусак такий дрібний, як качур проти гусака. Але дрофа не співає. А що ж то за птиця, коли є пір'я, а нема голосу? Це ж у нас як співає соловей, то й зорі поближчають.

— А тато де?

— Ще й не розвиднілось, як пішов у ліси.

— Чого?

— Чи то прощатися з ними, чи, дай бог, роботу шукати. Нагримав на мої сльози та й пішов.

В нерадісних думках я виходжу на посмутнілий без хати і катраги двір, де під зубами Обмінної, мов невидимий вогник, потріскує цупкий подорожник. Побачивши мене, коняка труснула гривною, підвела голову і грайливо заіржала, бо що їй із того впертого подорожника, — в очах їй теж стоять накупані туманом і пташиним співом ліси. Я відчиняю ворота, вискакую на Обмінну й виїжджаю на темну від роси дорогу.

Сьогодні і сонце за хмарами тліло мені, і думки потемніли мої, а між плечима все ворухився холодок. Навіть свою блакитну діброву я стрічаю смутком, хоча у ній так само, як і перше, кують зозулі і так само пахнуть суниці.

Перед галявиною плакуча береза сипнула сльозами, як мати, за нею схлипнуло невидиме джерельце і скинуло з себе клубочок туману.

І чогось такий жаль охопив мене за цими лісами, за таємничими просіками в них, за розгубленими по урочищах пасіками, за отими галявинами, де так гарно цвіте

перестріч і золотарник, і за отими красноголовцями, які будуть тебе виглядати з жнива, що я зовсім розтривожився, а далі повернув здивовану Обмінну на дорогу, яка вела до якимівської загорожі. Може, там днює Люба, то хоч розповім їй про свою журбу та й зарання попрощаюсь із школяркою, яка, що не принесе до школи, усім до крихітки поділиться, — от уже вдачу компанійську має, неначе хлопець.

В загорожі за воринням ще дрімало в тінях, у росі і метеликах високе різнотрав'я. Над ним обважнілі бджоли перебирали невидимі струни, при його корінні темніла волога суниця. А вітрець усе увивався біля трави, усе будив її і отих лінивих метеликів, що понакривали крилом крило і не журяться. Хіба ж їм у степи, на Херсонщину переселятись?

— Михайлику, гов-гов! — пролунав із лісу голос, а за воринням обізвалося оте місце, де здавна проживає співуча, як тітка Василина, луна.

— А хто там вигукується? — голосно питаюся в діброви і поглядом обнишпорюю узлісок.

— Це я, Михайлику! Гов!

— А хто ти така? — питаюся так, наче не впізнаю.

— От і не скажу!

— Ти, може, лісова мавка?

— Ні, я дівчинка з лісу, — сріблом надзвонюється знайомий сміх.

І от з глечиком і хустиною в руках на дорогу вибігає усміхнена Люба. Широка полотняна спідничка дзвоником кружляє навколо її босих ніг, а коси вигойдуються, куди їм хочеться. Захекавшись, вона добігає до Обмінної, знизу вгору дивиться на мене, ще й для чогось питає:

— Ти приїхав?

— А ти не бачиш?

— Авжеж, бачу! — радіють її карі, з краплинками роси очі, радіє потрісканий вузлик губів і ямка під ним. — До мене приїхав чи по дорозі?

— По дорозі.

— А чого б не до мене? Все б веселіше було.

— Та до тебе, — зіскакую з коняки. — А чого ти ногами чечітку вибиваєш?

— Бо зраділа тобі. — Люба об спідницю витирає руку, оглядається, чи хтось не бачить, і простягає крихітні, червоні від суниць пальці. — На добридень тобі.

— На добридень. Ти сама тут?

— Сама-самісінька. Аби не луна за воринням, то не знала б, що й робити в світі.

— І що ж ти робиш у світі?

— Суниці по лісах збираю, — поправляє крамну блузку, на якій окасті гудзики ображено понадимали щічки. — Її зародило в цьому році, як роси!

— Як роси?

— Ну, чуть-чуть менше.

— Чом не в загорожі збираєш?

— Щоб траву не витолочити, — по-господарськи відповіла дівчинка, напнула на

голову хустку, по якій хтось так порозкидав серпи, що вони стали схожими на молодики.

— А в тебе коси підросли.

— Що мої, — байдуже махнула рукою, але враз і посміхнулася: — От у нашої тітки Василина коси! Аж виспівують на плечах і прямо золотом стікають, хоч підставляй жмені під них...

— А це правда, що тітка Василина втекла від свого чоловіка?

— О! Пустяки дрібну, наче мак, а виросте завбільшки з кулак! — обурилась Люба. — Є ж такі чорнороті! Їх дуже гризе заздрість, що тітка Василина аж у вінницькій театрі співала. От вони, безголосі, і тітчин голос применшують, і дядька під'юджують. А ти чом так довго не приїжджав?

— Ніколи було, все з хатиною воловодились, — набиваю собі ціну і починаю путати Обмінну, що вже тихцем норівить вирватися на волю.

— І як тепер хатина?

— Краще не питай! — зневажливо відкопильо губи. — Повнісінько понабивалося худоби.

— Таке скажеш! — Люба здивовано повела плечем. — Якої це худоби?

— Та цвіркунів. Так уже всі ночі виспівують, наче до весілля готуються.

— І в нас цього непотребу колись було стільки, хоч хурою на ярмарок вивозь.

— Що ж ви зробили?

— Вивели. Тато ходив до однієї баби-шептухи, що в Майданських лісах живе. У неї повна хата різного зілля і коріння. От ця баба травами і водою нищить усяку нечисть і помагає бджолі. А як вона шепче! — Люба пригнулась, розставила руки, приплющила очі й по-старечи зашепотіла: — "Прийди до води — воду поздорови: здорова була, водо, і ключі нові — трутові. Ти, водо, проходила землями, входила в море, очищала піски, і коріння, і кремення, то я прошу води сієї для помочі моєї".

— Ох, як у тебе це виходить, наче в справжньої шептухи, — здивувався я. ,

— Бо кілька разів чула, як вона шепче. А ти знаєш — наш борсук розжився на діток!

— Е?

— Справді.

— І що вони роблять?

— А що їм робити? Лежать собі у норі і попискують. Хочеш — послухаєм.

Ми повз вориння побігли до лісу, з якого сонце вже потроху почало виносити росу і тіні.

— Тільки тепер тихенько-тихенько, — приклала дівчинка пальця до уст, і ми навшпиньках почали наближатись до житла звірини, від якого тягнувся темний ланцюжок слідів. Не доходячи до загороди, він роздвоювався: видно, борсук знав, коли досягають плоди, і зараз не навідувався до яблунь і кислиць.

Люба, оминувши нору, обережно опустила на коліна, приклала вухо до землі й зашепотіла:

— Ось тут слухай — вони якраз під нами вилежуються.

— Ти ж звідки знаєш?

— Вухо розшукало місце... О, чуєш?

— Ні.

— Міцніше притискайся до землі. Чуєш?

— Не знаю.

Земля обзивалась до мене не то шарудінням, не то попискуванням, і все одно страх як цікаво було прислухатись до її таємниці, до чийогось життя, привороженого не сонцем, а землею.

А чи бачить коли-небудь борсук сонце, чи так — народжується в темряві і гине в темряві? От кому ніяк не позавидуєш.

— Наш дядько Сергій ще минулої осені хотів убити борсука на жир, а тато не дали, і дядько за це назвав його квашею. А що з того жиру, коли б уже не було на світі ні борсука, ні його діток? Правду кажу, Михайлику?

— Правду... Ваш дядько теж, як борсук, ховався у норах від революції.

. — Він і тепер не дуже любить удень виходити на люди. От якби ти до пізнього вечора залишився тут, ми б побачили усіх борсученят. Вони такі смішні. Повилазять з нори і приношують до всього, навіть до місячних плям, наче вони пахнуть.

На старій, оброслій скрипухом березі зацокала вивірка. Люба підвела голову догори, розшукала цікавого звірка, посміхнулася і сказала:

— Добридень, білочко.

Звірок ворухнув ушима і, дивлячись на неї, спустився нижче.

Але на галявинці, вигойдуючи на спині човники вух, з'явився заєць-переліток. Вивірка блискавкою майнула на друге дерево, а заєць сторчма кинувся у кущі.

— Свій свого злякався, — добряче посміхнулася дівчинка і вже сказала чиймись словами: — Нема згоди ні між людьми, ні між звіриною.

Потім ми побігли до тієї кислиці, де й тепер дурненька трясогузка знесла яечка. Вона, як і торік, збудувала таке дрібне гніздечко, що мусила і вдень і вночі тримати хвіст на повітрі. А може, їй так приємно прохолоджуватись? Пташина побачила нас, вросла в гніздо, але не злетіла з нього.

— Вона мене пізнає, — тихцем сказала Люба, і ми позадкували назад.

— А чого тут, навколо стовбура, стільки битого скла лежить?

— Це я накидала, — з гордістю сказала дівчинка. — А перед ним ще й жаливи натрусила.

— Для чого?

— Ніби не догадуєшся?

— Ні.

— Ой, тут така печаль була: вража гадина мало не з'їла нашу трясогузку, уже до самого гнізда добиралась. А бідна пташка сидить на яечках і не тікає. Добре, що я нагодилась: вхопила дрючка — і по гадині, і по гадині...

— Ти? — вражено подивився на Любу, на її й зараз розгніване од згадки обличчя. —

І не злякалась?

— Злякалась, та не дуже: то була не гадюка, а вуж. А гадюки і дорослі бояться.

Після цього й понасіпала ось тут скла, бо птахи повинні жити.

— От молодець!

— А хіба ти не так зробив би? Хочеш, я зараз наварю чумацького кулешу?

— Це ж якого — чумацького?

— З рибою і димом, — засміялась Люба. — Мій куліш навіть тато хвалить. Хочеш?

— Не хочу.

— І чим тебе частувати?

— Нічим.

— Ти чогось, Михайлику, сьогодні невеселий? Може, дома незгода чи гризня?

— Є чим журитись людині, — спливало своє, і все посмутніло в мені, і навіть бджоли сумніше заспівали над різнотрав'ям.

— Що ж у тебе, Михайлику? — одразу пожалісніло Любине смагляве обличчя, пожаліснів вузлик губ, а ямка під ним заворушилась.

— Ет, і говорити не хочеться.

— А ти скажи, — може, полегшає.

— Маю, дівчино, три журби, як той соловей, що звив низенько гніздо, — повторюю мамині слова. — Перша журба — нема людської хати, друга — стоїть наша земелька перед торгом, а третя — лежить невідома дорога, мов горе.

— Невідома дорога? — зажурилась Люба, зажурились її тінисті вії і притемніли очі.

— Куди ж вона лежить, Михайлику?

— Далеко-далеко.

— Далі Вінниці?

— Що там Вінниця! Аж у степи, вважай, до самого моря, де зовсім нема ні дерев, ні лісів.

— Ой, лишенько! — аж скрикнула дівчина. — Як же там люди без лісів живуть?

— Живуть, позвикали.

— А чим вони палять?

— Кураєм, соломою.

— І як вони терплять таку недогоду? Не їдь, Михайлику, туди.

— Хіба ж я хочу? Це все тато надумав.

— Попроси гарненько його.

— Мама вже й сльозами просила.

— А батько що?

— Сердиться.

— Всі вони, чоловіки, однакові. І наш сердиться на маму частіше, ніж треба. А моя мама така, що гріх навіть покосувати на неї. Може, підемо в курінь?

— Чого?

— Сядемо пожуримось. Журитися краще, коли ніхто не бачить, — засмучено зирнула на дорогу, що йшла та йшла собі в зелену тишу, а йдучи, бавилась та й

бавилась із білими хмарками і синіми ополонками неба.

Біля куреня сушився сак, він пахнув зіллям і рибою, а в курені хтось підворушував шматочки сонця. І тут нам стало зовсім журно.

— Михайлику, а в степах і суниць не буде? — охопивши руками коліна, запитала Люба.

— Ні.

— А що ж там буде?

— Абрикоси і кавуни. Там кавуни отакенні, більші за тебе ростуть.

То вже байка.

— Сам тато казав.

Люба недовіркою подивилась на мене, простягнула глечик з суницями.

— Поїж, Михайлику.

— Не хочу.

— Недарма говориться: коли журба їсть людину, то їй не до їжі, — поклати руку на шматочок сонця.

— Точнісінько так і мама каже.

Люба помовчала, зітхнула і, вже не дивлячись на мене, засоромлено сказала:

— Як ти поїдеш на чужину, ніхто не буде так скучати за тобою, як я.

— Це забудеться.

— От і не забудеться, — зовсім притемніли її очі, а бровенята сумно зібралися в оборку.

— То дорослі довго один за одним сумують. Про це і в книгах-романах пишуть.

— Нічого ти не знаєш, — правдиво подивилась на мене Люба. — І я буду довго-довго скучати, як доросла. Коли я за пташиною, як вона відлітає, сумую, то що про тебе казати? Краще не їдь.

— Це вже як тато закомандують.

— Отак і в нас — тато у всьому голова. Ти, Михайлику, приїжджай і взавтра, бо хто знає, як далі буде. Приїдеш?

— Не знаю, як воно випаде.

— Я все буду дивитись на дорогу.

Коли ми прощалися, Люба знову хотіла почастивати суницями, але мені було не до них. Жаль стояв у моїх очах і душі. Його не змогли розвіяти ні оті пастушки, що за лісом спускалися із пагорба на степових черепахах, ні далекі вітряки, що волохатились у тумані.

Додому я приїхав пізно, коли вже місяць росив на ясени вологе срібло. В хатині причаїлись темрява і засмута. Не треба великого розуму, щоб збагнути: батьки не дійшли згоди. Вони мовчки снували в сутінках, мовчки додумували своє. Мати без слова поставила на стіл молоду картоплю з укропом і, перехопивши мій погляд, зітхнула. Батько на це зібрав брови до перенісся і щось пробубонів під ніс.

Але в цей час знадвору невдоволено обізвалась качка, гавкнув Рябко, хтось заспокоїв його, а далі поторгав хвіртку, що вела з клуні до хати. Батьки стрепенулись,

скидаючи з обличчя якусь частку суму.

— До вас можна? — застрягає в дверях захвиськаний глиною дядько Володимир, який чепурився тільки у великі свята.

— Та заходьте вже, коли в дверях стоїте, — неласкаве обізвався тато.

Але це не дуже збентежило товстошкірого дядечка, який хекнув і посунув ближче до столу.

— Чогось ви ніколи не ошчасливите нашу хату, то дай, думаю, по-свояцьки загляну до вас перед дощем, — солодкомовно заговорив дядечко і цим немало здивував нас усіх.

Батько спідлоба глянув на нього:

— А звідки ви знаєте, що буде дощ?

— Маю в своїх костях календар: зайде в них ломота — чекай непогоду. Добрий вечір вам.

— Добрий вечір. Вас, бачу, груша приворожила?

— От і не вгадали, Панасе. Що груша? Куди вона дінеться? Ви спочатку нагнівались на мене, а потім самі втямили, що вона моя. Як то кажуть, і просо моє, і горобці мої.

— Не ваше просо і не ваші горобці, — одразу розсердився тато.

— І між святими буває сварка, — не гнівається дядечко. — Послухаємо, що скажуть про це люди.

— Ви вже маєте свідків?

— Підбираю, підбираю, Панасе Дем'яновичу. Я не звик, щоб моє, хай навіть копійчане, пропадало, бо за копійкою і карбованця попустиш. Ось так, а не інакше треба жити-господарювати. Але тепер таке врем'я, коли всякий норовить зобидити хазяїна-господаря... А це правда, що наш цар-государ зібрав за гряницею аж мільйон армії?

— Давно вже ваш цар-государ лежить у землі.

— Е, не кажіть, у землі лежить його двійник. А сам цар-государ за гряницею сили збирає.

— Це ви мене лякати прийшли? — батько зловтішне підсік дядечка.

— Та що ви, Панасе? — розвів руки дебіляк. — Нащо мені когось лякати, коли сам у революцію був ляканий. Я до вас по ділах кумерції.

— Кумерції?!

— Атож! Може, ваше замириться з нашим. Оце сорока на хвості принесла, що ви збираєтесь переселятись.

— Сорока ваша не збрехала.

Мати і я зітхнули. Але дядько Володимир не почув нашої печалі й бадьоро продовжував:

— Це вірно робите, що збираєтесь у степи. Там і землі більше, і після голоду стільки хрещеного люду вимерло, що хату, а не цей льох за безцінь придбаєте. То я оце й заглянув до вас: чи не будемо сватами?

— Що ж ви сватати прийшли? Мою хатину?

— Нащо мені це кипіло? От ваша десятинка над шляхом згодилась би мені.

Щоправда, не дуже вона зручна, витовкують її на розхристі, та й земелька теж могла б кращою бути, — хитренько ганить наше найбільше багатство, щоб збити ціну. — Але, коли гноїти її, щось бог зародить.

— Ви, доки не згудите, доти не купите? — заступається мати за нашу десятину.

— Хіба я неправду кажу? — косує дядечко на матірі, торкнувшись рукою кишені, запитує батька: — Як ви на сеє, коли я тее?

— Хіба вам випадає до своїх дев'яти славних десятинок мати мою, розхристану?

— Випадає! Випадає, Панасе, для круглого числа! В усьому люблю круглі числа. Навіть жінку брав тільки з круглим числом — шістнадцятку. Було б їй сімнадцять років — не одружився б, — і дядечко Володимир захихикав, задоволений своїм дотепом.

Я ніколи не бачив його таким говірким. То завжди сидить на людях, мов дзвін без'язикий, ховає у собі слова, як скарби в землі. А це, бач, навіть жартувати зволив. Ось як кумерція розв'язала язика. Тепер би йому, напевне, і тітка Марійка позаздрила б.

Я так починаю гніватись на дядечка, таким косую на нього оком, що навіть тато здивовано зиркнув на мене. А дядечко Володимир далі прями свою пряжу, як павук павутиння, жалів нас, бажав щастя і все розхвалював оті краї, де люди не мають скрути на землю.

— Там середняку нарізають навіть по двадцять — двадцять п'ять десятин, а тут тяжко сіяти, коли нема чого орати.

— Чого б вам, Володимире, не поїхати туди? — обізвалася крізь сльози мама.

— Мені? — отетерів дядечко. — Як це? І чого це мені? Що ми — гірші за людей! — але одразу ж спохопився, що бовкнув зайве. — Я, жінко добра, вже й тут призвичаївся до своїх негарздів, до своїх десятинок. Це не та розкіш, коли чорнозем на сажень залягає, але з хліба не зводить. То будемо сватами?

— Ви ж казали, що не маєте за душею ні копійчини, — в'їв батько.

— Для вас витрушу останнє, — розщедрився дядечко. — Чого не дотрушу-позичу, на чийсь білий папір усю душу закладу. Яку ж ціну правите за свою десятинку?

— Сто двадцять карбованців золотом.

— Що-що?! — вдавано не дочув дядечко і повернув до батька хащувате вухо.

— Сто двадцять кажу.

— Сто двадцять! — жахнувся дядечко, став вислогубим і вибалушив очі на тата. — Бійтесь, Панасе, бога і людей. Красна їй ціна — шістдесят карбованців, але я вам, по-свояцьки, накину ще десятку. Знайте мою добрість.

— Хіба ви колись не розминулись із нею?

— Ой Панасе, Панасе, тримайте свої насмішечки хоч на кінчику язика... То за сімдесят віддасте? У мене ж п'ятірки, як зорі в жнива, — з самого місяця відліті.

— І де вони взяли у вас?

— Де? — спохватився дядечко. — Це довга казка. То давайте свою руку — позолочу її. Де вже моє не пропадало!

Почався отой нудний торг, коли один багато просить, а другий мало дає.

Батько поволі спускався згори, а дядечко ще повільніше, як слимак, повз угору. Торг завис на дев'яноста карбованцях і далі — ні тпру ні ну.

— От усі на небі святі бачать, що переплачую! — добрався — таки дядечко до неба та й вийняв з кишені заяложене гаманило. Щось у ньому дзенькнуло, і жаднюга, як музику, вловив той дзенькіт, посмутнів, чуючи розлуку з ним. — Так дев'яноста карбованців?

— Прибивайтесь уже до круглого числа, яке ви так любите.

— Сам бог-отець видить — від душі одриваю! — Аж руки простягнув угору, потім засоромився, бо негоже піднімати їх до всевишнього з гаманцем.

Батько похитав головою:

— Ох, Володимире, Володимире, заведе скупарство і грошолобство вас не до бога, а в сліди безп'ятого.

— Яке там грошолобство! Чужі гроші й дурень лічить у снах, — розгнівався дядечко, і очі його зачерепіли.

Не знаю, як воно вже трапилось, але хтось мене смикнув за язика, і я несподівано для себе і всіх вскочив у торг:

— Дядьку Володимире, і нащо так торгуватись, коли ви гроші мірками міряєте?

В хаті одразу стало так тихо, що пісня цвіркунів гримнула, як весільна музика.

— Що це?! Що?! — сторопів, розгубився, вирячився і почав наливатися буряковим соком дядечко, а мати затулила долонею рота й прожогом вискочила з хатини.

Я принишк, з опаскою придивляючись, як злість скаче по дядьковому обличчі.

— Що це? — іще раз повторив дядечко і, хитаючись, підвівся з ослона.

— Нічого, Володимире. Ну, лягнуло собі щось перед сном оце дрімайло. Хіба воно, дурненьке, щось тямкує? — примирливо сказав батько.

— Е, ні, ні! Не дуріть мою голову: я теж розум не в решеті ношу. Це ваш дурноколінний глум, усі ваші баляндрази та пересмішки обізвалися в ньому! — виснув гість. — Я завжди знав, що ви на мене маєте зазубень. І хлопця назублюєте на мене! Я теж!.. Я... я... я!.. — дядечко тремтячою рукою всунув гаманило в кишеню і, захлинаючись од обурення й образи, вилетів із хатинки.

— Оце д сторгувались, оце випав скупецький вечір, — сказав спересердя сам собі тато й зміряв мене тими очима, в яких і сліду не залишилось од бісиків. — Ну?

Я знітився, похилив голову, догадуючись, що воно стоїть за отим "ну", і міркував, як би тихцем добратися до дверей. Але якраз тато став посеред хатини, навис над моєю головою, що сама опустилась донизу.

— У тебе, збитошнику, очі не попеклися од сорому? Кліпнув я повіками раз, кліпнув удруге — переконався, що очі не попеклися, і далі анітелень.

Тим часом із клуні ввійшла мати, стала біля печі, не то посміхаючись, не то кривлячись.

— Ти, розумнику, в рот води набрав чи губи зашив? — строго допитується тато. — Витрутив дядька і мовчиш? Ну, скажи ще хоч слово!

— А що ж мені казати? — знизую плечима і знов кліпаю повіками — ні, очі таки не

попеклись.

— Звідки ж ти, безтолоч, знаєш, що дядечко гроші мірками міряє? Ти в нього, може, спільником при цьому був?

— Ні.

— Значить, не був спільником, — встановлює батько істину. — То де викопав отаке?

— Як скажу, ви ще більше гніватись будете.

— Куди вже більше. Не мни своє слово — кажи!

— То ви ж самі це казали про дядька Володимира.

— Я? — здивувався, нахмурився батько і несподівано посміхнувся. — Таки говорив! І хоч ти, заводіяко, маєш вуха, як розварені вареники, але чого встряв у розмову дорослих? Чого?

— Я ж, тату, хотів допомогти вам, — мимоволі торкнувся руками до своїх зобиджених вух.

— Дочекались помічника! От нема кому хворостити босонога! — батько посварився на мене пальцем, а далі зирнув на маму. — Це не ти його настренчила?

— І таке ви скажете? — неначе з докором похитав я головою, бо вже видно було, що мені сьогодні не перепаде по зашійках. — Хіба ж я не знаю, як у нас міряють гроші?

— А як? — зітхнувши, поцікавився батько.

— У нас чийсь гроші міряють, наче картоплю: і возами, і мішками, і мірками, і казанами, і горщиками...

— Ох, і мудрий же ти. Усе заносиш у свою голову. Гляди, щоб за це колись не відповідала вона: лихо завжди за розумних чіпляється. — І вже з усмішкою звернувся до матері: — А бачила, як цей засядько дременув із хатини?

— Та бачила, — зітхнула мати, постелила мені постіль і, зажурено посміхнувшись, сказала: — Спи, дитино, хай твоя доля росте...

Як гарно забриніли мені ці слова, наблизили до нашої хати-клуні долю, оту відлюдкувату жінку, що не дуже поспішає зустрітись із людьми.

Засинаючи, я чув, як батьки знову почали сперечатися, і в свій сон захопив материні сльози. Вони спочатку ніби падали на землю, а далі знялися вгору і змішалися із зоряним пилом... Хіба так може бути? Поки подумав над цим, переді мною розступилася хата, село, і я опинився у безкраїх степах перед здивованим табуном дроф. Вони зараз не знають, що їм робити: чи втікати, чи йти до мене. А за птахами, що збилися до купи, вигинається, сивіє і отемнюється тирса, а до неї синім цвітом прибивається море.

Потім сон переносив та й переносив мене і до похилого жита біля вітряків, і до якимівської загорожі, біля якої насторожено стояв борсук з борсученятами, і до того лісу, де вже мене чекали засмучені, мов діти, красноголовці. Враз вони заговорили людською мовою:

"Михайлику, не їдь у степи..."

"Хіба ж я хочу їхати?" — кажу до красноголовців — і вони розуміють мене, з співчуттям похитують своїми шапками.

І в цей час хтось трусонув моє плече.

— Михайлику, Михайлику!

Я прокидаюсь і в дрімотному місячному сяйві бачу прихиленого до мене батька.

— Чого вам? — підводжуся з тапчанчика. — Іще ж зовсім рано.

— Еге ж, рано, дитино, — погоджується батько. — Ти не знаєш, де мама?

— Мама? — одразу ж зіскакую на долівку.

— Еге ж, — сумно-сумно дивиться тато у вікно. — Прокинувся, а її нема.

— Де ж вона може бути? — жахаюсь я.

— Чи не пішла прощатися із десятиною? Ну, спи, спи, — тато заспокійливо кладе руку на мою голову і виходить із хатини.

Скрипнула хвіртка, а далі забриніли ворота — батько пішов у поле. Переляканий і розтривожений, я вискакую в затоплений місячною повинню двір.

Над городами, журавлями і підсиненими оселями маревом тремтів тихий росяний сон. У ньому ледь-ледь ворушилося приспане село. І тільки на невидимій леваді не спав деркач. На мураві, підпливаючи тінню, лежала Обмінна. Вона поглянула на мене, зітхнула, а в її оці блиснула чи то сльоза, чи росинка. Сподіваючись на чудо, я в думці запитую її: "Де ж моя мама?" Але чуда не сталося: коняка мовчала, як належить їй мовчати увесь вік.

Тоді я вирішую теж податися в поле. Спросоння загуділи ворота, і я спиняюсь на вулиці під тіннями наших ясенів і вишень тітки Дарки. Тут я одразу став меншим, а світ — більшим, і місячний туманець проростав із нього і плив по ньому, чіпляючись за городину, тини, дерева. На другому краю вулиці забовваніла постать батька. Я хотів скрикнути, кинутись навздогін за ним, та саме щось зашамотіло у підтинку. Я подався назад, а на дорогу обережно висунулась їжачиха, в роті вона тримала маленького їжачка. Прислухаючись до світу, їжачиха зупинилась, повела головою, а далі перебігла вулицю, зашаруділа в бур'яні й перебралась у наш город.

Стривожений, зачудований, я дивлюсь їй услід, прихиляюсь до плоту, а в цей час щось зашелестіло в закуті садочка; звідти, з тіней, поволі-поволі, похитуючись, вийшла мати. Ось вона підійшла до саблука, притулилася руками і обличчям до нього й щось зашепотіла, перемішуючи слова і зітхання. Чи то вона прощалася з деревом, чи розповідала йому свою печаль? Далі, наче сновида, мати пішла на город і зупинилась біля головастого соняшника. Вона теж заговоркла до нього, а він мовчки похитував головою, ніби і йому була зрозуміла людська печаль.

І мені здалося, що мати торкалась руками не соняшника, а нахилила до себе мою голову. Усю тривогу наче рукою зняло. Заспокоєний, я усміхнувся світу, дідусеві-місяцю, й мене одразу оповиває росяний сон. Він так долає мене, що я ледве доходжу до хати й падаю на тапчан. Засинаючи, ще почув, як увійшла мати, як укропом, соняшником і росою запахли її одіж і руки, що легко війнули над моїми видіннями.

Через отой неспокій уночі я прокинувся раніше звичайного і став прислухатися до світанку.

Я й досі прислухаюся до світанків! Мене й досі хвилює, як досвіт назбирує ще темні

роси, визбирує з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білянки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими ночувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою. Я й досі стрічаюся з сонцем у полі, в лісах чи на річці і привчаю до цього своїх дітей...

У хату входять батьки і мовчки дивуються, що я вже встав. У міжбрів'ї батька зібрався клопіт, а материні очі, видно, й сьогодні купались у сльозах. Поки я це прикидаю в думці, надворі обізвалась качка: "Так-так-так".

— Кого б це так рано? — поглянув батько на матір — видко, йому хотілося, щоб вона заговорила до нього.

І мати, заглядаючи в піч, сумно сказала до вогню:

— Хто його знає? Може, Дарка.

Але це ішла не тітка Дарка, бо в двері хтось тихенько постукав.

— Заходьте, заходьте, — мати вихопила з вогню коцюбу і поставила в куток.

Двері відчинились, і ми всі з подивом побачили на порозі зніяковілу Любу. В руках вона тримала зеленкуватий глечик з суницями.

— Добрий ранок вам, — вклонилася Люба.

— Добрий ранок, дівчинятко. Ти чия? — здивувалася мати.

— Я, тіточко, Люба, — несміливо сказала дівчинка і хитнулася, як очеретинка.

— А-а! — одразу ж догадалася мати. — Проходь, проходь ближче. Ти до Михайлика?

— Ні, тіточко, я до вас.

— У тебе до нас є діло? — здивувався тато і грізно поглянув на мене. — Це вже ти, розумнику, щось накоїв? Давно на твоїх плечах не танцював ремінь.

— От вічно ви на мене! — образився я.

— Що ж у тебе, моргухо, до нас? — підійшов тато до Люби і з цікавістю подивився на її свіжовимите смагляве личко, на дбайливо заплетені кіски і оті окостенілі гудзики на блузці, що чогось ображено понадимали щічки.

Люба підвела голову і сумно подивилася на батька.

— Михайло мені сказав, що ви збираєтесь їхати аж туди, де зовсім немає лісів, то я вам принесла суниць, бо їх там теж не буде, — простягла батькові глечика і вже зовсім тихенько прошепотіла: — А ми з Михайликом не хочемо, щоб ви їхали.

— Ти дивись, — розгублено сказав батько і навіть закліпав повіками. Він поставив глечик на стіл і однією рукою пригорнув Любу до себе.

Біля печі схлипнула мати й намірилась вийти в клуню.

— Почекай, Ганю, — лагідно зупинив її батько. — Чи не бачиш, що тепер малі починають учити старших?

— Може, послухаємо їх, Панасе?

— Та, мабуть, доведеться послухати, бо, гляди, й не знатимеш, де тебе по ночах шукати, — погодився батько.

— Ой, спасибі, дядечку... Іще раз спасибі, — сказала Люба, загнула, поглянула на тата. — Я вам два рази сказала спасибі, а далі не знаю, як уже треба дякувати...

— Спасибі, донечко, і тобі і за суниці, і за те, що прийшла до нас, — сердечне

сказав тато.

А Люба радісно подивилася на мене і вперше посміхнулася в нашій хаті, і посміхнулися всі її насурмонені гудзики...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Цієї ночі я в усіх снах плив на човні — плив по воді, по росі, по траві і навіть по чийхось коноплях, що стояли, наче Дунай. І з напівзабуття теж впливав, мов на човні.

Ще не розтуляючи очей, я всім тілом відчуваю злагоду в нашій хатині, чую, як приємно буркотить, обвивається навколо маминого батьків голос, як по-парубоцьки виводить "го-го" вогонь у печі, як вужем сичить на нього окріп, як пахуче метляється по долівці полиновий віник. І в моїх вухах аж забриніли-затанцювали весільні співи:

До нас, невістко, до нас,
А у нас усе гаразд:
Сама піч хліб пече,
Віник хату мете.

Я одразу заплющеними очима бачу цю весільну піч із позагнічуваними хлібинами і веселішаю.

- І чого воно ще посміхається собі? — журно говорить мати, думаючи, що я сплю.
- Мабуть, і в снах читає якусь книжку, — лагідно відповідає тато,
- Ноги он потріскались на росі, немов деревляччя.
- На росі потріскались, на росі і вигояться.
- Хоч би на які постולי розжитись йому, — жаліє мене мати.
- Хай ногами чує землю, — так скоріше і танцюристом, і людиною. стане.

На батькові слова я кажу: "Ги", розплющую очі й одразу ж підводжуся з тапчана. Тато глипнув на мене, здивувався, звузив одне око на кпини й ніби з великим пошанівком спитав:

— Чи добре спали, чи сухими встали?

Я знову кажу: "Ги" — і сміюся. А тато, заховавши насмішку під укорочені вуса, вже заходить з іншого боку — починає мене підхвалювати :

- Що то хазяйська дитина у нас: як спить, то не їсть, а як їсть — не дрімає.
- А чого ж дрімати біля миски? — безтурботно відповідаю і, скільки можу, висовуюсь у вікно, бо за ним уже починають світлішати порічки.
- Кортить зелепухами оскому набити? — розгадує тато мій намір.
- Дуже вони мені потрібні! — І я починаю дивитися поверх куца порічок, буцімто він зовсім не цікавить мене.

На городах ще вилежується туман, десь біля бондарської криниці його розкльовують півні, а за півнями косар клепає косу, а за косарем на леваді озивається деркач, а за ним з самої дороги виходить сонце, і придорожня верба розкошує у його короні.

А ось на вулиці з'являється з граблями на плечі насурмонений дядечко Володимир, який втупив погляд на свої ноги. Ось він побачив біля них наших курей, захопився обома руками за граблисько, махнув своєю зброєю, і кури, гублячи пір'я, зметнулись вище

тинів.

— А щоб ви йому виздихали ще до вечора! — каже їм навздогін дядечко Володимир, потім крадькома оглядається на нашу клуню, помічає мене, одразу хекає і швидко зникає за хатами. А мені знову стає весело.

Дядько Володимир ще з березня ворогує з нашими курми, а заодно і з дядьком Миколою. І за що б? Коли навесні мати підсипала квочку, в нас гостював дядько Микола. Він одразу своїм хитруватим оком учепився у решето, в якому лежали одні кругленькі яйця.

— А чому ви, Ганю, довгоносими не підсипаєте? — аж присів біля решета, на яке вже мостилася квочка.

— Та, — відмахнулася мати рукою.

— Е, ні, скажіть, Ганю, що ви нахитрували, бо я й з вашої хати не піду.

— Що там казати? Помітила собі, що з довгоносих крашанок найбільше вилуплюються півники.

— Та що ви?! — здивувався дядько Микола. — Вік учись, а й у курях не розберешся. Ось тепер і піду з вашої хати.

І, напевне, щоб перевірити мамині слова, чоловік одразу ж подався до дядька Володимира та й по секрету нараїв йому підсипати квочку лише довгоносими яйцями, бо, мовляв, з них виходять самі

курочки. Дядько Володимир і тітка Марійка послухалися лукавого поради, і вивелось у них з двадцяти крашанок аж дев'ятнадцять півнів і одна курочка, а в нас навпаки. Ох, і лютував тоді дядько Володимир і все обіцяв комусь вкоротити і язик, і день. Ось через цю дивоглядію і досі вогнем дише Володимир на наших курей і на дядька Миколу.

Але це нам не вдивовижу: на кого тільки не гнівається і кому тільки не заздрить дядько Володимир? Коли послухати його, то нема в нашому селі, нема і на всьому білому світі жодної доброї людини. Особливо ж ненавидить він тих, що мають у руках чи в голові більше розуму за нього. Чийсь розум дядечко вважав своєю особистою образою. Колись він умів гнути чи пригинати добрих майстрів і розумників, а тепер доводилося задовольнятися тим, що їхню славу квацяв дьогтем і не помічав, що всі свої роки, увесь вік по багнюці проволік.

Не догодила дядечку й нова влада. Це ж раніше були і царі, і князі, і графи, і аж барони, а тепер усі стали товаришами. То хіба це порядок? І за чим тільки дивиться заग्रяниця? А коли Літинський фінвідділ не прийняв у нього податку ні золотом, ні сріблом царської чеканки, він спочатку оторопів, далі обурився, а потім скумекав, що й до чого, вибіг на вулицю, скочив на свого воза і погнав додому волів, наче коней. Щоб вони ще скоріше бігли, не тільки батожив їх, а й всю дорогу дзижчав, неначе гедзь. І нерозумна худоба бігла мов навіжена. Йому так нетерпеливилось, що він уночі обійшов своїх однодумців і, хекаючи й відхекуючись, сипав і сипав у їхні вуха політику. Дядечко вже точно знав, що нова влада зависла на одній волосинці, бо в неї навіть золота-срібла не приймає заग्रяниця.

Відтоді хитромудрий політик почав ждати застряниці і ліпити перед богами тоненькі саморобні свічечки. Навіть свої золоті надії дядечко оплачував скупими шелягами. Недарма казали люди, що він, поки попрощається з копійкою, двадцять разів оберне її у жмені...

Сьогодні і небу, і сонцю млостилося, нездужалось, і далечінь стояла така, ніби на ній хтось перелопачував сонячне проміння із місячним. І ліс, і птиця в ньому чогось притихли, а дзюркотливе джерельце співало й співало свою пісеньку ще й на дурничку підгойдувало розмите коріння.

Ось я прямо з Обмінної бачу під осикою близнюків-красноголовців. Вони зовсім схожі на тих, які прохали мене у сні, щоб я не їхав у Херсонські степи. Я придивляюся, чи немає в них ротиків, прислухаюся, чи не обізвуться вони, але красноголовці, хизуючись червоними шапками, мовчать. То, видко, лише у сні приходиться голос до них. Я зіскакую з Обмінної, обнишпорюю поглядом ліс. От по всьому відчувається, що тут іще повинні бути гриби, але вони так заховалися, що й сонце їх не знайде. Чогось завжди отак виходить: гарного гриба ніяк не знайдеш, а поганка сама в очі лізе. А це що?! Прямо від окоренка берези відхилився товстенний-претовстенний боровик. Дерево йому прим'яло з одного краю капелюха, а з нього ще проростає грибеня-малятко. Така знахідка навіть Любу порадує!

Тепер уже на Обмінну й не думай вискочити: зачувши волю, вона шкірить на мене зуби й хвицається, мов хто найняв її на таке діло. Ще добре, що я повода не випустив з руки. Отож з грибами в одній руці, а з поводом у другій поволеньки доходжу до якимівської загорожі, де зараз трава аж куриться пахощами й прив'яленим сонцем. Отут, при дорозі, путаю наше лукавооке тягло і з грибами поспішаю до куреня. Але ні в курені, ні на пасіці Люби нема. То що мені робити? Я кладу на видноті гриби, кажу, щоб вони нікуди не втекли з куреня, а сам думаю майнути в осичняк пошукати красноголовців. Там є таке місце!

Біля борсукової нори до мене з доброго дива вчепилося запитання: чи бачить борсук сонце, чи він у темені прочавкає і проспить усе життя?

Я лягаю на землю, притуляюся вухом до того місця, під яким повинен вилежуватись борсук з борсученятами. Ось щось злегка чи то піді мною, чи за мною зашаруділо. Напевне, заворушилася борсукова сімейка. Може, вона саме засіла за стіл і орудує біля миски? Я починаю усміхатися, в думці уже всовую борсучатам у лапи ложки, а в цей час мене ошпарює сміх:

— Може, тобі й подушку покласти? Будеш вилежуватись, наче борсук!

Я відриваю голову од землі, а біля мене аж перехитується од сміху Люба, у її руці погойдується чимсь напакована торбинка, і дівчинка кладе її на те саме місце, до якого тиснулось моє вухо.

— І чого б ото я одразу всі зуби продавав? — кажу трохи невдоволено.

— Бо зраділа, що тебе побачила, — мов очеретинка, розгойдується Люба. — Я так і знала: ти приїдеш сьогодні.

— Звідки ж таке знаття?

— І сама не знаю звідки, — звела угору худеньке плече. — То ви вже не поїдете у степи?

— Не поїдемо. Ти пособила нам.

— То так вийшло, — радіє дівчинка. — А ти щось привіз мені?

— А що ж тобі треба було привезти?

— Ніби й не догадуєшся? Якусь книжку.

— Привіз казки страшні-страшні.

— Про відьом і чортів? — одразу ж скривилась і нахмурилась дівчинка.

— Про них.

— Я цих і слухати не хочу.

— Чого?

— Бо як начитаєшся їх, то так страшно стає самій у лісі. — І дівчинка боязко озирнулася назад, ніби там, за деревами, коловоротилась різна погань.

— А от мені й зовсім не страшно, — відчайдушне брешу, а сам згадую, як мені колись уночі чорні дідові штани здалися чортом.

— Бо ти хлопець, ти й не повинен боятися нечисті. Мій тато каже, щоб і я нічого не страхалась, а я все одно страхуюсь.

— І чого ж ти боїшся?

— Грому, різної погані і сови.

— Сови?

— Еге. Вона увечері так моторошно кричить, що волосся саме їжаком підіймається. І очі її страшно світяться уночі. Тоді я забиваюсь у курені татові під руку й одразу засинаю. Зате як славно тут удосвіта! Будять мене то соловей, то зозуля, то іволга, то одуди, а то й роса. Ти щільникового меду хочеш?

І хоч мені дуже хочеться покуштувати солодкого, але я так віднікуюсь, наче щодня маю мед у своїй хаті.

— І даремно, — каже чиймись словами Люба. — Мед-це здоров'я.

— Ну, коли здоров'я, то попробую.

— От і добре, — показує рідкі зуби Люба. — А може, тобі і чумацької юшки зварити?

— Та ні, мабуть, не треба.

— От я усе набиваюсь, а ти все віднікуєшся і віднікуєшся. Гордий чогось став... Михайлику, а я тобі щось хочу сказати. — І дівчинка, оглянувшись, засоромлено подивилась на мене. — Сказати чи ні?

Я теж чогось ніяковію і теж озираюся довкола.

— Кажі, як маєш щось...

— Ось дай відсапну. Тільки ти нікому нічирк. Чуєш?.. Оце ж учора в моєї тітки Василини був аж з Вінниці якийсь головний над співаками. Він такий патлатий і смішний-смішний! Як заспіває, то в нього рот стає пащекою — ціле горня влізло б туди. Він привіз тітці якісь ноти...

— І що?

— То тітка Василина візьми та й похвались йому, що я теж гарно співаю і виводжу

підголоском. От йому й захотілося послухати мене. А я все соромилась і соромилась перед городським. Тоді моя тітка сказала, щоб ми разом заспівали. І ми заспівали разом, бо так і легше, і не соромно.

— І що далі?

Люба кумедно відкопилила губи, сторчма поставила очі, як той головний над співаками, і посміхнулася.

— А далі цей головний взяв та й притулив мене до себе, поцілував у кіску, потім потягнув її і сказав, що я голос!

— А ти йому що?

— А я тихенько сказала: "Спасибі, дядьку". І йому це дуже сподобалось, бо він розсміявся і ще раз поцілував мене.

— От молодець! — радісно вихопилось у мене.

— Він чи я? — довірливо запитала Люба.

— Обоє.

На це Люба розважливо відповіла:

— Отак живе людина і не знає, що вона — голос. Головний над співаками обіцяв якось і мене, і тітку Василю викликати у Вінницю. Тоді я там і театр, і трамвай побачу.

— Везе ж людям! — кажу я, а Люба починає сміятись. — І що ти тому головному співала?

— Журливої: "Ой під ярмом-яром пшениченька яра, в долині овес". І веснянки співала, теж сумні. А він сказав, що в них живуть голоси якихось предків. Такий уже розумний чоловік, що й половини слів його не второпаєш. Він і моєму татові сказав, що я голос.

— Що ж на це тато?

— Розгладив вуса і сказав: раз таке врем'я, то він купить мені нові чобітки, і я почну їх носити ще до снігу, щоб не застудити голосу, — розгойдувалась і радісно лебеділа дівчинка. — Тато в мене такий смішний, а хто не знає його, думає, що він дуже сердитий. Це вуса роблять його таким: вони в нього серпасті, норовисті і залазять, куди хочуть, навіть до рота. Ходімо до куреня.

— А що в тебе в торбинці?

— Хіба не бачиш? Липовий цвіт.

— На чай збираєш?

— Ні, наша кооперація приймає його на ліки. От я і зароблю собі на зошити. Назбираю цвіту аж на цілий срібний карбованець, бо дуже люблю, коли є багато зошитів. Давай разом збирати цвіт. У мене в курені і посушимо, бо на сонці не можна. Як ти?

— Можна і разом.

— То спершу ходімо їсти мед.

І в цей час біля нас ворухнулася чиясь тінь. Я оглянувся. Біля самої Люби з старенькою берданкою в руках зупинився темнолиций, з вивернутими губами дядько

Сергій — отой, що донедавна ховався у різних криївках од революції. Він вступив у мене важкі зимні очі й насмішкувато запитав Любу:

— Кого це ти, дівко, хочеш медом частувати?

— Добрий день, дядьку, — з гідністю відповіла Люба.

— Не дуже він і добрий: усе міняється тепер. То кого ж маєш медом пришанувати?

-. Михайлика. Ми з ним разом до школи ходимо.

— Зараз не те що малі, навіть старі подуріли: усі чогось грамотіями хочуть стати. А хто ж буде свині пасти?.. — Дядько Сергій зневажливо повів на мене берданкою. — Чий він?

Люба сказала. У мисливця одразу позимніли не тільки очі, а й усе вузькувате обличчя. Він презирливо обдивляється мене з голови до ніг і починає жувати губи:

— Так-так-так. Виходить, ти нащадок отого язикослова, що верховодить у комзlidнях і все щось має проти мене? Га?

Я розгубився, а Люба поглянула на мисливця і розсміялась.

— Ти чого? — дядько Сергій підкинув чорні дужки брів.

— Ви і про дядька Миколу говорили, що він має щось проти вас.

— І це правда.

— І мій батько теж щось має проти вас. Тепер уже розгубився дядько Сергій, кліпнув раз і вдруге чорними нерівними віями, сплюнув:

— Хоч від дітей дізнаєшся, що думає про тебе рідня. Ох, недарма я так упирався, щоб моя сестра не виходила за того серпастовусого. Що ж, дівко, підготовуй, підготовуй зlidнів медом, а вони твого дядька візьмуть за жабри, — і мисливець узявся рукою за горло, де, мабуть, мали бути жабри. — Але чого я тобі кажу? Це не твого розуму діло. Скажи, он там борсук ще живе? — і дядько Сергій націлився берданкою на нору звірка.

— Що ви, дядьку, робите?! — злякано скрикнула Люба.

На вивернутих губах мисливця химерно викривилась посмішка:

— Не бійся, дівко, він мені тепер не потрібний. От коли нагуляє жиру, я таки доберуся до нього. Тут якоїсь кізочки або зайця не бачила?

— Нема тут ні кізочки, ні зайця. Дядько Сергій хмикнув:

— Та невже нема? Так я і повірю тобі!

— А ви хіба хоч кому-небудь вірили?

— Царю вірив, і то даремно — прогадав! — позлішало обличчя і вся постать дядька Сергія. Він ще щось хотів сказати, але передумав, крутнувся і, тримаючи берданку навпереваги, сторожко пішов у глибінь притихлого лісу.

— Попрощається сьогодні з життям якийсь звір чи птах. Не доведи господи мати такого родича, — сказала Люба чиймись словами. — Тато говорить, що в нього затверділа совість.

— А в твого дядька справді є жабри? Люба пирхнула:

— Чого ж ти в нього не спитав? Ото було б весело. Ходімо ж до куреня.

Але після мови дядька Сергія мені навіть меду не захотілося.

— Краще спочатку нарвемо липового цвіту.

— То як хочеш. Я знаю таку липу, що пахне аж на півлісу. Мабуть, її цвіт найбільш цілющий. Правда ж, гарно буде, коли він допоможе якійсь добрій людині — візьме й підведе її на ноги?

— Ге. А далеко ця липа?

— Аж біля яру. От зараз розстелю цвіт у курені, та й побіжимо собі.

Я поглянув на Обмінну, на небо, яке обкладали неспокійні грізно-фіалкові хмари, а Люба тим часом уже вискочила зі свого лісового житла, і ми побігли до тієї липи, що мала пособити добрим людям. Струнка, мов тополя, вона трохи навскіс стояла над яром, натрушувала і на ліс, і на яр свої пахощі, навколо неї живою сіткою ворушилися бджоли. Коли я виліз на дерево, за яром обізвався грім, а Люба налякано скрикнула.

— Чого ти, дівко?

— Боюся грому, — щиро призналася дівчинка. — Може, повернемось назад?

— Пусте. Нарвемо цвіту і повернемось.

— Добре тобі казати: нарвемо! У мене вже і руки, й душа тремтять.

— А як же твій карбованець на зошити?

— Не хочу й карбованця, коли гримить! О! Чуєш! Знову загриміло, синім коренем вималювалась блискавка, розкрила шматок другого неба і згасла у хмарі.

— Ти не бійся, — заспокоював я Любу, — то Ілля калачі розкидає.

— Аби ж калачі, а то громи і блискавки. Он уже й ліс перелякався грози, — заскімлила дівчинка.

Справді, під темним небом затривожився, загудів ліс, закипіло листя на ньому, деревам чогось захотілося бігти, але вони не знали, куди податися, й, стогнучи, металися на всі боки. Знову мигнула блискавка раз і вдруге, ліс і зверху, і зсередини просвітився недобрим блакитнавим огнем, а грім, як навіжений, лупнув у кілька ціпів, неначе хотів обмолотити землю. І вона під ударами грози почала злякано кренитись у безвість. Тепер і мені стало лячно.

— Михайлику, зараз же злазь! — уже внизу обізвалася Люба сльозами.

І тільки я, обдираючи ноги, скотився з липи, як на землю стіною обвалилася злива. Одразу невидимим став ліс, тільки стогін його охоплював, затискав і перекочувався через нас. Та ось блискавка влучила в серцевину лісу, і він засвітився величезним фіалковим ліхтарем. А коли блискавка згасла, ми побачили інший огонь — біля самого яру, заломивши руки, горіло скалічене дерево.

— Михайлику, нам треба сховатись.

— Куди ж ми сховаємось?

— Я знаю таке дупло в дубі — велике-велике. Там ми обоє вмістимось, — сказала Люба, витираючи вже мокре обличчя.

І я, пуста голова, навіть не подумав, яке лихо могло спіткати того дуба, і побіг за Любою. Хустина спала їй на плечі, навколо її голови, стікаючи струмками, затанцювали коси і кісники, а дівчинка шматувала сизу пелену дощу, зникала в ній і знову з'являлась, мов тінь. Грім кидав її на землю, вона падала, підводилась і бігла вперед.

— Отак і голосу можна позбутися, — хотів я пожартувати, але Люба і вухом не повела.

Ми сполохано металися між громами і блискавками, а дощ, як хотів, прав і виполіскував нас.

— Ось тут! — дівчинка раптом зупинилась перед старим гіллястим дубом. При його корені темніло нерівне присмалене провалля.

"Дубе, дубе, хто тобі душу виїв? — у думках запитав я дерева і сам відповів: — Літа мені виїли серцевину і душу".

І питання, і відповідь мені дуже сподобались, я хотів було запишатись, але передумав — це, певне, десь таке вичитав.

— Михайлику, сюди лізь!

Я увійшов у дупло, мов у комірчину. Тут було темно і майже сухо. Люба встигла вже витертись, викрутити хустку і трохи заспокоїтись. Та ось знову, мов з гармати, таранув грім, дуб заскрипів усіма своїми кісточками, і лісовичка обома руками вчепилася в мене, а перегодя, сама себе заспокоюючи, запитала:

— Правда ж, тут не так лячно?

— Авжеж, — відповів я, зовсім забувши, як небезпечно в грозу сусідувати з великим деревом. Воно скрипіло й стогнало, обвалюючи на землю потоки дощу, а на нас крихти своєї зітлілої серцевини.

— Михайлику, може, ти казку розкажеш?

— Та від неї тобі ще страшніше буде.

— І це правда, — зітхнула дівчинка, притихла на якийсь час і раптом перелякано ойкнула.

— Ти чого?

— Ой Михайлику, я зовсім забула за куріпку! Що тепер буде з нею, з її дітками?

— А що має бути з ними?

— Ти нічого не знаєш! У неї тільки-тільки вивелись дітки, вони зовсім безпорадні. Це ж вода потопить усіх. Біжімо рятувати їх. Все одно мокрішими, чим є, не будемо. — І Люба першою вискочила з дупла, зіщулилась, глянула поверх дерев і полегшено зітхнула: — О, вже небо вивиднюється. Біжімо.

— І що це в тебе за куріпка?

— Я її на узліссі в заростях терну побачила, коли вона саме сиділа на яечках. І я її трохи приручила до себе. Ой, аби ж не затопило її діток.

Розбризкуючи калюжі, ми побігли на узлісся. Від нас уже відкочувалися громи, над нами стищувався дощ, а під нами вигиналися, щасно плакали трави і цвіт. І пахло сунцею, грибами, розіпрілим хмелем і тією житньою свіжістю, яку приносять тільки петрівчанські пучки блискавиць. Немало накидав їх сьогодні Ілля і в ліс, і поза ліс, вибиваючи нечисту силу.

Ми пробігли чиюсь загороду, в якій стояли високі дуплянки, обминули озерце червоного проса, перехопились через струмок, що став тепер річкою, і опинилися на зарослому терном узліссі. За ним узке стояли поколошкані зливою жита й пшениці.

— Обережно, Михайлику, — тут подряпатись можна, — розводячи обома руками цупкі гілки, Люба зайшла в терник. Ось вона зупинилась, пригнулася до землі й тихенько скрикнула.

— Що там у тебе?

— Ось подивись, — дівчинка підвелася, простягнула до мене човником складені долоні. На них безпомічною сірою грудочкою лежало пташеня, завбільшки з волоський горіх. Воно навіть не могло підвестися на ноги. — І що мені робити з тобою? — жалісно запитала його.

Але пташеня і не поворухнулося.

— Замерзло, охляло, — пояснила дівчинка і обережно поклала свою знахідку в пазуху. — Ось іще одненьке!

Я теж нахилився до трави і побачив біля якоїсь трухлятини заболочене, з підвернутою голівкою пташеня. В руці воно й не писнуло, тільки болісно глянуло на мене затуманеним оком.

— А де ж куріпка? Чого вона покинула їх? — запитав я в Люби, яка й моє пташеня поклала собі в пазуху.

— Хто його знає? Може, грім наполохав і розігнав її діток, а вона тепер збирає їх до купи. А може, ще гірше щось сталося. Хіба мало ворогів у пташини? Почекаємо її.

— А як вона не прийде?

— То заберемо діток, і я доглядатиму їх сама. — Люба, прислухаючись до себе, неждано усміхнулася: — Вони вже дряпають мене ніжками. От дурненькі!

Ми винишпорили усю тернину і знайшли аж семеро пташенят. Люба поховала їх у пазуху, а сама неспокійно позирала на всі боки, визираючи матір куріпку.

Вже й розпогодилось, умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля, і вони курилися пахучою парою. Пташенята зовсім зігрілися і, попискуючи, бешкетували в Любиній пазусі.

— На волю просяться. Що мені робити з вами? — Та ось дівчинка витягнула шию, завмерла, до чогось прислухаючись. Я теж затаїв дух. Недалеко почувся занепокоєний пташиний поклик, потім біля куща вовчого лика з'явилася куріпка, її мокрі крила аж черкали землю, а побіля матері вовтузилося кілька пташенят. Ось куріпка занепокоєно зупинилася, повела головою, а крилами придержала діток. Птиця побачила людину.

— Красунечко моя, — тихо сказала Люба, полізла рукою до пазухи й випустила на землю пташеня.

Куріпка щось скрикнула на своїй пташиній мові, ступила крок до дитини, а та, розхитуючись і крильцями, і всім тілом, так поспішала-заточувалась до матері, що аж падала з ніг. Люба випустила усіх пташенят, з утіхою поглянула на них, шепнула мені:

— Ходімо, Михайлику, не будемо тривожити ні красунечки, ні й діток. Хай вони теж мають своє щастя.

І ми тихенько-тихенько почали вибиратися із чагарів. На душі в мене було таке, наче я не з куріпкою, а з самим сонцем зустрівся. Це ж і мати зрадіє, що ми допомогли бідолашній пташині.

Мокрі, стомлені, але радісно осміхнені, ми входимо в ліс, бредемо струмком і вражено зупиняємось прямо в розбурханій воді: навпроти нас, за галявиною веселка порозвішувала усі свої стрічки, і в їхнім одсвіті діброва стала такою гарною, якою вона може тільки наснитися.

Люба засміялась:

— Михайлику, ходімо собі до веселки.

— А чого ж, це нам по дорозі, — кажу повагом, хоча добре знаю, що до веселки людина ніяк не може дійти.

— Михайлику, а куди веселка дівається взимку?

— Напевне, забирається у якусь оселю на небі і там зимує собі, як твій борсук у землі.

— Ой, тримайте мене, бо впаду, — захиталася Люба від сміху. — Ти довго думав, поки таке зморозив?

— Ні, це я не думавши.

— Воно й видно. Ой, а що тепер твоя Обмінна робить?

— Мабуть, забралася в шкоду, як тільки вона уміє, — спохмурнів я.

— То мерщій біжімо до неї! Капосна-таки твоя Обмінна. Ми вискочили з струмка, а перед нами сполоханою тінню майнула кізочка. Я навіть помітив її велике перелякане око. І в цей час гримнув постріл. Кізочка, надломлена, повалилася на землю.

— Ой, мені страшної — зойкнула Люба і притулилась до мого плеча.

Я нічим не міг утішити дівчинку, — мені теж було страшно. А з-за дерев з берданкою, що курилася димом, вискочив разкуйовджений, мокрий дядько Сергій і кинувся до своєї здобии. Ми з Любою теж побігли вперед, і те, що побачили, страшенно вразило нас: темно-оксамитове око кізочки востаннє підпливало сльозою, а з невеликого вим'я сочилось молоко і гушло на траві — кізочка була матір'ю.

— Що ви, дядьку, наробили?! Що ви наробили?! — боляче і гнівно скрикнула Люба.

Дядько Сергій, витираючи мокрим заялженим рукавом піт з обличчя, посміхнувся:

— М'яся солодкого роздобув. Це королівський харч! Захочеш свіжини — приходь на вечерю до нас, заманеться солонини — через місяць заглянь. Я не скупар, — розщедрився чоловік і чоботом поторгав кізочку.

— Ми зараз же побіжимо до дядька Себастьяна і розкажемо йому...

Дядько Сергій здригнувся, витріщився на Любу; на його вивернутих губах розпухав гнів:

— Ти що варнякаєш?!

— Що чуєте! Все розкажемо! Хай знають люди, який ви!

— Ти здуріла, дівко? Своїх будеш топити? Я і тобі, і йому покажу дядька Себастьяна!

— Але раптом його очі втихомирились, прикушуючи гнів, він знову посміхнувся, поліз рукою до кишені. — Ось краще візьми собі срібного карбованця на зошити. Їх саме привезли до крамниці.

— Не треба мені ваших грошей!

— Треба, треба. Хіба ж я не знаю? — І дядько Сергій силоміць втиснув гроші в Любину руку. — Будеш мати собі тих зошитів аж на цілий рік. Це ж карбованець!

На обличчі Люби спалахнули червоні плями.

-Хай він пропаде вам! — дівчинка відхилила руку і жбурнула гроші у ліс.

— От забісована порода! — вилаявся дядько Сергій і кинувся шукати своє чорне срібло.

Ми ще раз поглянули на кізочку; в її оці згасала остання росинка сонця, а з вим'я ще сочилося молоко.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Під вечір підбилося жито, у дрімоті сивіє вітряк. На його мовчазних спрацьованих крилах зависла хмарина, недалеко від них засумував перепел: "Спать підем, спать підем..."

О, як, напевне, хочеться вітряку струсити з себе, з полів дрімоту, зачерпнути крилами небо, озватися людськими голосами, задзвеніти наколиханим за літо зерном, а пролитися борошном.

Та притовчені гальма і переднівок скували силу брата вітрів, і вже на його крилі встиг уместитися ледачий павук. Де ти, поганче, будеш завтра-позавтра, коли люди знову привезуть на вітряк зерно і слово?..

Навколо рясніють поля. В житах заблудилась дорога, нагорбатились верби над нею, за ними прокльовуються зорі. І тиша, тиша навкруги, бо молодик над степами, бо житній сон у степах.

Ми, наче у сні, їдемо з татом на стависько. Роса і колос пощипують мої ноги, а тато ледь-ледь курникає пісню так, що й не добереш, чи то колеса, чи його голос поскрипує, а я все думаю про свій завтрашній день. Який він буде для мене?

Біля самого вітряка, розгортаючи жита і синій сон над ними, виходить уся в темному жіноча постать, і співуче стрепенулася тиша:

— Добрий вечір вам.

— І тобі вечір добрий, Одарко, — статечно відповідає тато, зупиняє Обмінну. — Пізенько повертаєшся з поля.

— Після чужої роботи ходила дивитись на своє жито, — підходить жінка до самого воза.

— І як воно?

— Моє в долині — ще зелене.

— А ми своє завтра почнемо жати. "Спать підем, спать підем..."

— І женця молодого взяли з собою? — вдова дивиться на мене й добряче-добряче усміхається.

— Та й женця взяли з собою.

І так мені славно стає на душі, що я вже не якийсь там пастушок, а стою женцем. І водночас прокидається острах: чи зумію ж завтра ділечко робити? Правда, я не раз для Обмінної жав хопту, але то бур'ян — вода. А от чи годен буду жито жати?

"Спать підем, спать підем..."

— А свого серпа маєш, дитино?— вдова аж нахилиє до мене великі прижурені очі, навколо яких передчасними зморшками залягли нестатки і горе.

— Маю, тіточко. Мама подарувала мені свого.

— То щастя тобі доля бути гарним женцем, і косарем, і орачем, і сіячем, — ласкаво дивиться на мене тітка Одарка й зітхає, бо в неї війна забрала її косаря і орача.

— Спасибі вам.

"Спать підем, спать підем..."

— Де ти, перепілко, будеш завтра спати, коли прийдуть женці? — звертається тітка Одарка до жита і знову зітхає — жаліє бідну пташину.

— Ти теж, як перепілка, живеш, — з сумом і співчуттям говорить тато. — Як діти?

— Ростуть поволеньки. Старшенький уже в школу збирається. Само десь букваря доп'яло, прокидається з ним і засинає з ним. То мусила перешити малому батькову одежу. — І вдова піднесла руку до очей.

— Не плач, Одарко. Бий лихом об землю, як швець халявою об лавку.

— Я вже, Панасе, й не плачу. Так наголосилась за війну, що, мабуть, і вріж око, то сльози не добудеш.

— Життя... — зажурено каже тато своє улюблене слово.

— Он, послушайте, вітряк плаче. Може, і його якась печаль чи гризота з'їдає?

Ми всі притихли й почули, як тихенько-тихенько сумували крила вітряка. Тітка Одарка поклала свою зачерствілу від праці руку мені на голову.

— Ти ж тільки обережненько жни — серп не іграшка... Ох, ще ранувато тобі орудувати ним.

— От і не рано. Самі побачите, — боронюся я. Тітка Одарка усміхнулася, вклонилася татові:

— Бувайте здорові.

— Ходи здорова, жінко добра. "Спать підем, спать підем..."

— Як розспівався, — кивнув головою тато на невидиму пташину, ще якусь хвильку прислухався до крил вітряка і смикнув віжки. Стиха заскрипіли колеса, і потривожений пил запах молодим житом.

Обминувши хутірець-однохатку, ми опинилися на скошених луках, де темніли стіжки сіна. Тут уже на далеку пісню перепела обізався деркач. Ось і наша сіножать; вона тулиться до річечки, за якою починаються луки сусіднього села, отого, що у війну було спалене вщент. За річечкою горить вогонь, біля нього самотіє постать нічліжанина.

— Чуєш, як запахло кулешем? — каже тато, путаючи Обмінну. — Ти, Михайлику, де хочеш спати: на возі чи під стіжком?

— Де скажете.

— Я ж тобі, як женцеві, даю вибір.

— Краще кладіть на стіжок.

— Щоб звисока падати, а низько охати? Хто ж тоді завтра буде нам жито жати?

— Тоді кладіть під стіжок.

— Тобі сіна всмикати?

— Я сам.

— Хазяйська дитина, — підсміюється тато, підходить до воза й обома руками підхоплює мене, вже напівсонного. — У тебе й справді ноги — мов деревляччя.

— Нічого, так скоріше і танцюристом, і людиною станеш, — повторюю батькові слова, а він притуляє мене до грудей, каже, що я став язиканем, і натрушує на мого чуба сміх. Батько сміється так само гарно, як і дідусь, тільки з його очей бризкають не сльози, а іскри, їх навіть у темені видно.

Ми удвох насмикали сіна, розстелили його біля стіжка, а тато покрив цю постіль киреєю, тією самою, в якій мене, босого, носив до школи... Чому я тоді не вмів шанувати цієї одежини, як шаную тепер, коли на скроні випав вічний сніг?..

-Лягай, сину, бо вже люди ніч розібрали, — нам нічого не залишиться.

І мені стає смішно: уявляю собі, як люди по оберемку, наче сіно, розносять ніч по хатах.

— Лягайте і ви.

— Піду до вогника: подивлюся, хто там душу гріє.

— І я з вами.

— Не виспишся, причепо.

— Я тільки трошечки-трошечки побуду з вами.

— То ходім, — тато пригорнув мене рукою, і ми пішли на вогник, що так принадно, золотою квіткою, вихоплювався з петрівчанської ночі. Над нами зумлили комарі, біля нас спросоння коли-не-коли схлипувала річечка, а над усім світом протікала зоряна імла. І так добре було в ній іти до знадливого вогника, до чиеїсь загадки чи казки, до чийогось життя.

— Е, та це дід Корній! — зрадив тато, поки нічліжанин, почувши кроки, обернувся до нас. — Добрий вечір, діду Корнію!

— Коли взяв з собою ложку, то, либонь, буде добрий.

— Я тільки сина догадався взяти.

— Догадливий, що й казати. Ще б жінку захопив. — У діда Корнія одразу сміються очі, брови, губи й довгі вуса, до яких підбирається вогонь. Ось чоловік підводиться од багаття, скидає, вітаючись, бриля, і ми бачимо на його голові сиву розкуйовджену зиму. А на руці в старого болісно дихають стягнуті на живу нитку шрами.

— Як вам, діду, живеться?

— Часом з квасом, порою з водою. — Дід Корній брилем приховує свою зиму й приязно дивиться на мене. — Вже маєш, Панасе, помічника?

— Вважайте, дочекався женця.

— Он як?! — дивується дід Корній, дивуються його темні, вогнем накупані очі. Він лагідно торкається рукою мого плеча. — Невже ти, Пшеничне, вмієш жати?

— Трохи вмію, — ніяково відповідаю старому, і страх як потерпаю за завтрашній день, і побоююся, щоб тато сьогодні насмішкуватим словом не зменшив мене. Але тато, підбадьорюючи, каже, що в нього син не ледащо, і за це я не знати як вдячний йому.

Дід Корній похитав головою:

— Ось так і проходить наш вік: одні вчаться жати, а другі розучуються.

— Хто ж це, діду, ниньки розучується жати?

— Та хоча б і я, — зажурився старий, і зажурилося невлежане золото в його очах. — Уже серп став мені заважким, випадає з руки, — і подивився на свої шрами, що були стягнуті на живу нитку.

— А що лікарі кажуть?

— Дурне кажуть. Змовились собі й вчепилися у дідову старість. Їм би хотілось на піч упакувати мої літа. А яка ж то старість, коли маю лише сімдесят п'ять років? Моя мати до дев'яноста чотирьох жала. Щось дрібніше тепер і наш вік, і здоров'я. Всі дуже нервеними стають, та все життя чийогось не цінують, та все бомбами замахуються на нього. А бомба чоловіка кращим не зробить.

— І ви ж, діду, бомби возили, — щось згадавши, засміявся тато.

— Так ото ж і видихаю ці бомби тепер, — уже й серп випадає з руки.

— Діду, ви насправді були на війні? — зрадів я і вуха розвісив, сподіваючись почути щось цікаве.

— Та ні, то мене впхнули у війну, — неохоче відповів старий і почав ложкою мішати куліш. — Пшоно вже розімліло.

— Діду, розкажіть, як вас упхнули у війну, — зжаліснів мій голос.

— Нема там чого розказувати, нема чого й слухати, — насупив, накошлатив оті брови, яких би вистачило на двох дідів. — Он краще біжи до воза, знайди вагани й ложки в пілочці, та й подумаємо, що робити з кулешем.

— Ми вже вечеряли, діду.

— Біжи, біжи. Мій куліш сам Котовський так їв, що аж за вухами лящало, ще й підхвалював.

— Ой! Справді сам Котовський їв? — завмираю, мов заворожений. — То ви його бачили?

— Навіть фотографію з нас обох робили.

— Розкажіть, діду!

— А що тобі дід сказав? Бачу, і ти непослухом вдався. Я одразу ж побіг до воза, біля якого спокійно ремигали круторогі воли, знайшов вагани, ложки, а в очах мені все стояло, як дід і куліш їв, і фотографувався аж з самим Котовським. Чим же так прославився дідусь? Видать, не дарма в нього порубцьована рука.

А куліш у діда і справді був такий смачний, що його й Котовський міг підхвалювати. Ми також хвалили козацьку страву, і старий був цим дуже вдоволений.

— Діду, а Григорій Іванович теж дерев'яною чи якою ложкою їв куліш?

— Дерев'яною, тільки трохи більшою за твою, — змовницьки посміхнувся старий і потягнув мене за чуба. — Все, Пшеничний, хочеться знати?

— Ой, хочеться! Це ж так цікаво!

— Розкажіть йому, діду, трохи про себе, бо він тепер і мені спокою не дасть: хоч воно мале, а реп'яшисте. — Тато бере казанок і наміряється з ним піти до річечки. —

Вас же і в газеті друкували.

— Та друкували, і не самого, а з волами.

— З волами?! — аж підскакую я.

— З отими самими, що зараз біля воза туман видихають. Он бачиш, скільки надихали його?

Справді, біля воза й на долині проростав туман. Якби я меншим був, то, напевне, повірив би, що його надихали воли. І хто тільки з дорослих не підсміюється над нами. Ось і зараз... Я вже й надію втратив, що дід Корній щось розповість, але тепер він, косуючи на мене, сам запитав:

— То що тобі розказати? Може, казочку про сірого бичка?

— Е, ні, про сірого бичка я ще в колисці чув.

— Так довго в колисці вилежувався? Тоді, може, про діда, бабу й курочку рябу?

— От розкажіть, як воювали.

Дід Корній сумно похитав головою.

— То все людський поговорі, що я воював. От син мій і воював, і в партизанах верховодив. То не було спокою йому, не було й мені. Його ловили, а мене тягали то по зборнях, то по буцегарнях. Отам, під чужими дулами, й сивина моя виспіла. А от як стояли в нас денікінці, присилає він до мене посланця із лісу. Скинув той посланець шапку, випоров з неї грамоту й подає мені. Просить син, щоб я рятував загін — привіз у ліси заховану зброю.

"Як же її через денікінців переправити? — питаюся посланця. — Може, голубами?"

А той, рудий чорт, тільки посміхається:

"Та ні — волами".

"Волами? А як?"

"У вас, діду, в коморі лежить труна?"

"Та лежить, засипав її житом".

"Для чого ж це?"

"Для того, щоб мені житечко і на цьому, і на тому світі пахло".

"То ми, діду, поскладаємо в домовину зброю та й поїдемо собі, посвистуючи",

Йому ще тоді про свист думалось... І де ти, гадаєш, лежала партизанська зброя? На цвинтарі, в мармуровому склепі нашого пана. Вредний був пан, то йому люди й після смерті не дали спочинку. Вночі винесли ми зброю — бомби і набої до рушниць, обережненько поскладали в труну та й поїхали тихо з села. Я іду біля волів, а той рудий одчайдух позад мене голову гне в журбі, шапкою очі витирає, наче й справді когось поховав. Виїхали ми за село, я вже перехреститись хотів, аж тут налітає кінний роз'їзд.

"Що везеш, діду?!"

Стою на дорозі, мовчу, — якось язик не повертається брехати. Аж чую позаду схлипування. Оглядаюсь, стоїть мій рудий дідько і плаче такими правдивими сльозами, що навіть роз'їзд подобрішав. Так ми й проїхали повз нього. Тоді я й питаю посланця:

"Як же ти, безсовісний, так зумів чисті сльози розпустити?"

"А в мене очі від природи на мокрому місці, — відповідає він і сміється. — Бувало,

мама ще не встигне заміритись на мене рукою, а я як заголошу, то вся вулиця збігається".

"Чого ж ти, плаксивцю, у партизани пішов?"

А він відповідає:

"Бо я люблю, коли сонце визбирує росу, але не люблю, коли земля визбирує сльози. От як, діду!"

Сказав це й одразу став у моїх очах не баляндрасником, а людиною.

"Як же тебе зйати?" — питаю.

"Себастьяном".

— Ой! Це не дядько Себастьян з нашого села?! — аж скрикнув я"

— Та він же! — відповів дід Корній.

— Життя... — сказав тато, і, здається, я вперше почав розуміти, як багато криється за цим словом...

— Привезли ми ту зброю гарненько в ліс. Ото радості було! Підіймали мене партизани на "ура" і все, що в дідовій торбі лежало, поїли: голодні були — страх! Погомонів я з сином трохи, попрощався та й знову додому збираюсь.

"Ви ж, тату, домовину викиньте", — каже мені, прощаючись.

"А ти її робив, щоб я викидав?"

"Хоч і не робив, та подумайте, хто вас буде зустрічати".

"Я її краще десь сховаю, щоб ніякий дідько не знайшов".

Та й поїхав поволеньки. Думав собі, гадав — і пожалів кидати труну. В'їду в село іншою дорогою, та й годі. Під'їжджаю до села іншою дорогою, а на мене від крайніх хат вилітає двоє вершників. Я тільки побачив, як блиснули шаблі, як розкраялось сонце на них, і закрити голову руками. А що вже далі було, то люди розказували. Пошаткованого кинули мене денікінці в домовину, ще й віком накрили. От воли й привезли мене самого додому. Я не чув, як наді мною голосила стара, як обмотали мене, мов ляльку, в полотно, тільки почув через якийсь час, що посходились до мене янголи та й почали співати такої жалісної, як архирейська півча в соборі. "То це ще не гірше, — думаю собі, — значить, у рай душа йде, — і розплющую очі.

А в моїй хаті і за столом, і на лавах, і на порозі, і на припічку сидить розчервоніла рідня і жалісно виводить:

Та забілили сніги,
Забілили білі,
Ще й дібровонька,
Та заболіло тіло,
Бурлацькеє біле,
Ще й головонька...

"Безсовісні, — кажу їм стиха. — Я ж думав, що мені янголи співають, а це ви, тряся вашій матері, уже й напитися на дурничку встигли".

І, думаєте, усовістив їх? Одна тільки стара заплакала, а всі, як навіжені, почали реготати, радіти і навіть чарку піднесли, і закуску теж.

— І ви тоді випили, діду? — засміявся тато.

— А що мав робити? Випив, але не закушував і попросив, щоб винесли в садок. Поклали мене під грушею, накрили двома кожухами, та й почав я вилежуватися, мов пан чи гнилиця, бо до того не мав часу на спання... І все було б нічого, якби костоправи краще руку склали — випадає з неї серп, хоч що роби.

— Діду, а як ваш син тепер поживає?

— Та поживає: у Харкові в начальстві ходить, телеграми діду б'є, а в село рідко заглядає. Оце й тепер написав, щоб приїхав до нього.

— Поїдете?

— Та, мабуть, як обсіюсь, поїду. Внука ж маю там, невістку. Людей лікує вона, може, й мою правницю наново перешиє, бо що то за хлібороб, коли так рано має розлуку з серпом. Стара вже обганяє — більш за мене жне, ще й хитрує.

— Як це вона хитрує у вас? — недовіжливо засміявся тато.

— Знає мою гордість, то крадькома свої снопи на мою загінку переносить. Хіба ж це діло? — і старий поворушив посивіле багаття.

З нього посипались іскри, їх стало багато-багато — і в очах, і коло дідового воза, і по всій долині, і чогось небо наблизилось до землі. Потім хтось підхопив мене на руки і почав гойдати, наче в колисці, а поперед мене з'явилися воли діда Корнія, вони напускали на долину туман, а в ньому озивався перепел: "Спать підем, спать підем..."

Ще сонце тільки-тільки підвело свій вінець, ще сизо і синьо туманились роси, коли мене розбудив тато.

— Вмийся, Михайлику, та й поїдемо жати.

— Я зараз. А де ж дід Корній?

— Він уже, мабуть, перший сніп зв'язав.

— Чого ж ви мене раніше не збудили? Я б йому спасибі сказав. Тато сумно усміхнувся:

— Жалів, дитино, бо хто тебе потім, як одкотишся од нас, пожаліє у світі?

— Ой таточку...

— Біжи, біжи вмивайся. Мама вже, дивися, шляхом на поле йде. Ми приїхали на свою десятину трохи пізніше за матір. Вона з вузликом у руці, з серпами на плечі вже стояла біля жита й виглядала нас.

— Гарних маю собі женців, — наче докірливо похитала головою, зняла серпи з плеча, розгорнула пілочку. — Бери, Михайлику, свого. І радість і острах знову охоплюють мене.

— Поглянь на схід сонця і починай на щастя жати. Ось я набираю повні очі сонця, перегинаюся, беру першу жменю жита, на якому ще сплять пуп'янки березки, шарх серпом — і кладу на рів.

— Більше, більше нагинай стебло, щоб не порізатись, — каже позаду тато, який уже встиг спустити Обмінну.

Я так і роблю, як радить тато, а від хвилювання мене аж кидає в жар.

— От і дочекалися женчика собі, — підхвалює мене мати й сама припадає до

росистої ниви.

Її похвала підбадьорює мене, я вже вільніше починаю орудувати серпом, вільніше виводжу переплетене березкою стебло. Ось уже й піт оброшує чоло, витираю його рукавом, одну мить милуюся блакитними косариками, що прищулились біля самої землі, — і знову за роботу.

— Еге, та тебе, гляди, й конем не здоженеш, — озивається тато. — Не поспішай так — день і сьогодні великий. Ось ходи сюди.

Розгинаю спину, а сонце б'є мені у вічі, а тато й мама дивляться на мене, посміхаються, і я не знаю, чи вони підсміюються, чи любуються мною.

— Ану складай, що нажав, — каже тато, — і гарненько рівняй. — Нажате мною він оперізує перевеслом, виймає з-за пояса юрок, зв'язує сніп і ставить його гузирем на стерню. — Ось, Михайлику, твій перший сніп, твій перший хліб, — ще й рукою проводить по стеблах снопа. — Запам'ятаєш його?

— Як же його запам'ятати?

— А ти за перевесло косарики чи петрів батіг засунь. Тоді ми твій сніп на святвечір на покуті поставимо.

— Е? — не знаю, що сказати, бо страх остерігаюся, чи не кепкує тато. І все одно так мені добре дивитися на свого снопа, наче він із самого золота вилитий.

За цим снопом пішли інші, і, коли їх стало дев'ять, піт зовсім об'юшив мене, а в крижі просочився вогонь. Воно б і відпочити не завадило, але ж соромно. І в цей час до мене обіззався тато:

— Михайлику, чи не збігаєш до кринички по воду?

— По воду? — спочатку зрадів, а далі здивувався, бо ще хвильку тому було півгличика води. — Хіба випили всю?

— Та вона нагрілась, і я вилив її. Принеси свіженької, і не з шляху, а з долинки.

— Та це ж далеченько.

— Зате вода смачна!

Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу, а далі житами, та пшеницями, та вівсами біжу на долинку, де так принадно вимлівають на сонці підкучерявлені верби і стихенька попискує під ногами волога земля. І так мені хочеться когось зустріти, розказати, що я вже не якийсь там пастушок, а жнець. Але навколо ні лялечки, всі жнивуть у полі, — теперішній день годує рік. І нікому похвалитись мені, бо не будеш щось казати он тій булькатій жабці, що розчепірилась на воді й назбирує на широкі губи презирство до всього, що не тримається води... І чого б це комусь не прийти сюди, не спитати, як я живу і що я роблю тепер?

Я лягаю на землю біля кринички, набираю повний глек води, ставлю його на траву, а сам придивляюся до неба, до води, до павиних вічок, що зацвіли в струмку, і думаю: чи спроста, чи неспроста послав мене тато на долинку? Напевне, таки пожалів малого. Тому не буду баритися біля кринички.

А піді мною земля така свіжа, така м'яка, мов колиска, а наді мною небо таке сине, таке ласкаве, а за вербами причаїлась дрімота і шепче: "Засни собі, засни собі..." Чи то

вода жебонить колискову? Е, не буде по-твоєму! Я підводжуся, беру з землі в груди трохи прохолоди, до грудей притуляю глек і повагом іду робити ділечко. А на долині і на стежці знову ні лялечки, тільки жито покриває мене з головою, тільки сонце крізь житню дрімоту накупує мене промінням і тіннями.

І славно-славно йти мені між житами до жита. Що не кажіть, а вже інакше відчуваєш себе, коли стаєш женцем!

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи крутити крила вітряків.

Я нетерпляче ждав, коли вересень сполохає над селом ранковий сон чи напівсон отим дзвоном, що прибивається навіть на хутори. І от над хатами урочисто, густо обізвався мідь, вона злякала на позолочених церковних хрестах гайвороння і всюди-всюди порадувала босоноге школярство.

Ні, це не дзвін, а мої надії бентежно запасмились наді мною і в мені. Вони тепло вихоплюють малого з подвір'я на лебедині крила та й несуть через діброви, села, ріки до того казкового міста, де скільки хочеш читай книжок і вчися аж на вчителя.

Враз усе покращало біля мене: і ясени з блакитнавшими тіннями й зеленим шумом, і нагорблена клуня з чотирма вітрами, і скрипчиві ворота, од яких піде в щось гарне моя дорога, і маківки, що бринять і бринять на городі, і навіть ледачі гарбузи, що повдягали різнобарвні сорочки та й, лежачи, вихваляються ними.

А вулицею іде дядько Микола й питає: "Чи я сплю на пні, чи дримаю?" Я йому показую зуби й кажу: "Не сплю і не дримаю". А він допитується: "Чого це ти такий?" А я відповідаю: "Який є, такий і є". То після цього чоловікові хочеться знати, яким я буду. А я цього не знаю, і дядько Микола каже, що в таке врем'я треба дивитись уперед. Я й дивлюся вперед, як сонечко відкочується од землі, й питаюся, чого дядько Микола не купує лошат.

— Ніяк не можу в самісіньку точку підібрати масть. А я знаю, що не масть головне, а що в дядьковій кишені ще не висвистівся вітер, і регочу, а дядько знає, чого мені смішно, й собі посміхається. А над нами гуде дзвін, і вище нього летять лелеки, а біля нас шелестять ясени і маківки, а під ногами сонце смикає за повіді тіні, — і все це зветься вересень, перший день до школи.

Всмак погомонівши з дядьком, сторч головою лечу до хатини. В клуні я мало не поздоровкався з стовпом і, розпашілий, зупиняюсь на порозі, бо саме дорогу перегородила мамина кочерга.

— Що? Десь горить? — питається від печі мати.

— Дзвін! — відповідаю одним словом і заклопотано хапаю своє школярське добро, що вже лежить на підвіконні.

Мати ставить у куток кочергу, дивиться на мене, усміхається і зітхає:

— От і дочекалися свята.

— А ви думаєте! — кажу гордовито і вкладаю в полотняну торбину книжки, зошити, лінійку і коробку від сірників, у якій лежать пера, а до шиї приладжую мотузочок, до якого ув'язаний олівець. У ті часи путящий, що не викришувався, олівець був цілим скарбом, тому його так берегла дівчата.

— То я, мабуть, і пішов.

— Квіти ж візьми вчительці, — підходить мати до столу, на якому лежать і стікають росою чорнобривці, гвоздики, айстри й майори.

Я вагаюсь: брати їх чи ні, бо в нас до школи приносять квіти лише дівчатка. Це їхня, а не хлоп'яча справа. І водночас страх як хочеться чимсь подякувати своїй учительці. От візьму букет і зненацька подам їй із-за спини.

А в цей час до хати заходить тато. Він оглядає мене так, неначе я з місяця звалився, ще й каже повернутися перед його оком.

— Це ж для чого вам? — придивляюся до того батькового ока, що найбільше назбирує насмішку.

— Пригодиться, — каже тато. — Хочу надивитися, який ти є.

— Давно бачили? — показую зуби, вихитуюсь на місці, а на мені погойдуються олівець.

Тато підходить до скрині й виймає звідти приплюснуту, схожу на півкоржа шапочку, її він дістав десь, мандруючи по Херсонських степах.

— Ось тобі подарунок, сину.

З підозрілою цікавістю дивлюсь на цю блаватну, із справжнісінького сукна шапочку й питаю:

— І що воно таке, і до чого воно?

— Це, вважай, австрійський картуз — од війни залишився. Дуже гарне сукно.

— Не хочу я австрійського наголовника, хоч і з гарного він сукна.

— А в чому ж підеш до школи? В шапці рано, кашкет зносився, а бриль продірявився.

— Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці, — кажу, не дуже й жураччись, що нема чим голову прикрити, бо зима ще далеко. І раптом у моїй макітрі спливає щаслива думка: впакую букет в австрійську штуkenцію і непомітно вручу його вчительці.

— Хай буде, тату, по-вашому!

Батько насовує мені на голову шапочку з справжнього, пропахлого скриненю сукна, збиває її набакир, трохи відходить і підхваляє мене:

— І виріс хлопець за літо нівроку, і кирпа в цьому році не взялася лускою. Гарний, гарний, шкода тільки, що чуб потемнів.

— Потемнів? І назовсім?

— Вважай, назовсім.

— І вже мене більше не будуть звати Пшеничним? — з жалем питаю батька, бо дуже подобається чути це прізвисько і від своїх, і від чужих.

— Напевне, не будуть.

І так шкода стає, що вже щось кудись відходить від мене, притьмарюючи радість такого славного дня,

— То я й пішов, — зітхаючи, кажу батькам.

Вони перезирнулися, а тато поклав руку на моє плече:

— Іди, сину, в щасливу годину, вчи ту науку, бо ми не могли, — і тепер уже він зітхнув.

— Ви, тату, не журіться, — підбадьорюю його. — Ви ж читати он як умієте!

— Та навчився ж, — ходив у школи аж до першого снігу. За ворітьми сине небо і другий дзвін під ним одразу ж змили мою зажуру. Я, притулившись спиною до воріт, відгорнув краї австрійської шапочки, зробив з неї торбину, обережно вклав туди квіти й вистрибом подався до школи. Біля попівського саду неждано зустрів нашу вчительку. Ось і вона побачила мене, і ласкава посмішка обметала її уста і всі молоді зморшки навколо очей.

-Добрий ранок, Насте Василівно!

— Добрий ранок, Михайлику. Як ти виріс за літо! — дивується й оглядає мене вчителька. — Либонь, хтось тягнув тебе за вуха вгору.

— А чого ж, — не знаю, що сказати, а в душі радію, що таки підріс. Шкода тільки, що голос ніяк не хоче грубшати. А вже б і пора! — Ось нате вам, — соромлячись, виймаю квіти з шапочки й подаю вчительці.

— От ніяк не сподівалась, що ти можеш мені принести подарунок, — сміється Настя Василівна. — Спасибі, Михайлику.

— Я ще можу вам принести.

— Як тато-мама?

— Живі.

— Що вони роблять?

— Тато збирається жито сіяти, а мама — вибирати коноплі.

— Ти ж пособляв їм улітку?

— Авжеж. І сіно громадив, і жито жав.

— Ти жито жав? — аж побільшали з подиву темно-сірі виразисті очі вчительки.

— А чого ж! Наше селянське діло таке... — і осікся, бо, мабуть, таки перехвалив себе.

— І в'язати навчився?

— Ярове можу, а на озиме ще не вистачає сили, — кажу я з жалем.

Але це не применшує мене в очах учительки.

— Молодчина, молодчина! А читав щось улітку?

— Трохи, — і від однієї згадки посмутнів мій погляд.

— Щось страшне було? — одразу догадалась учителька.

— Страшне. Як печеніги розрубали в степах Святослава і почали пити вино з його черепа.

— А скільки тепер новітні печеніги розкидали в степах черепів! — і собі зажурилась учителька, — Біжи, Михайлику.

Біля школи вже гамірно й весело. Пропечені за літо школярі гомонять-гудуть, мов глечики на вітрах, ляскають один одного долонями по руках і плечах, допитуються, чий

батько швець, щоб якомусь необачному коліном дати стілець, і міряються силою. Сміх злітає то з одного, то з другого гурту й закінчується біля огорожі, де обривається гра у довгої лози. Дівчатка, ставши в коло, вже співають "Подоланочку", а недалеко від них Петро Шевчик, сам лякаючись, розповідає, як відьма внадилась до корови тітки Софії.

Чорнявого гарненького Петрика дуже люблять дівчата, а він завжди лякає їх різними небилицями. А он прямо на землі вмовився хитрун Цибуля, він грає в чіт і лишку і всіх підряд обіграє.

А за школярським гармидером, стоячи під чималим дзвоном, пильно-пильно слідкує сивий гострозорий сторож, який уміє розминати і телячу шкуру, і школярські вуха. В одній руці він тримає мідний, натертий до блиску годинник, а другу вплив у мотуз дзвона.

Я повагом входжу на шкільне подвір'я, а ззаду на мої плечі вискакує Іван Пампушка. Він хоче на дурничку проїхатись до школи й, мов оглашений, кричить у саме вухо:

— Здоров, читальнику! Скільки візьмеш за перевіз?

— Дві копійки без копійки і копійку здачі, — відповідаю школярською примовкою, пригинаюсь — Іван сторчака летить на землю і хапає мене за ноги. Ми покотились клубком, а нас уже оточує школярня, і всім стає дуже весело. Коли я підвівся на ноги, в мою шапочку презирливо тицьнув пальцем в'дливий Улян:

— А що це в тебе?

— Австрійський картуз із справжнісінького сукна, — кажу, не моргнувши оком.

Улян відкочує краї шапочки, принохується до неї і під сміх школярні каже, що з цієї австрійської торби добре було б годувати коня.

— А я й годую з неї Обмінну, — кажу, щоб відвести від себе насмішку.

— Брешеш! — відрізав Улян.

— Ось подивись, — і сьогодні годував! — показую дно шапки, в якій лежить кілька листочків і пелюстків од квітів.

— Справді! — не вірить Улян, але вже не знає, чим ущипнути мене.

Раптом біля шкільної огорожі верхи на коні з'являється дядько Себастьян. Поперед нього на сідлі лежить якийсь чималий ящик. Ось голова підвівся у стременах, скочив на землю і поперед себе поніс ящик до школи. Я вибігаю назустріч дядькові Себастьяну, вклоняюся і питаю:

— І ви до нас?

— І я до вас, Михайлику.

— Може, вчитися?

— А що ти думаєш: з великою охотою сів би за парту. Здоровлю тебе з першим днем навчання.

— Спасибі. А що ви несете?

— Дивись! — дядько Себастьян ставить на землю розділений на дві половини ящик, а в ньому аж висяює ціле багатство: одна половина забита пахучими, як цукерки, олівцями, а друга — школярськими ручками. Я ніколи не бачив стільки такого добра й

розгубився перед ним. — Що, Михайлику? — кумедно підморгнув мені бровою дядько Себастьян: йому й самому приємно дивитися на цей скарб.

— Де ж ви дістали стільки?

— Аж у Вінниці.

— І що з цим добром будете робити?

— Віддамо учителям, а вони роздадуть учням.

— Це, виходить, подарунок нам? — радію я.

— Подарунок від неможливіків: ми не вчилися, то вчіться ви, в люди виходьте! — Враз дядько Себастьян хмурить свою брову, під якою щойно тримав веселощі, і пальцем торкається до моєї шворочки на шиї. — А це, халамиднику, що за новина у тебе?

— Яка ж це новина? Ув'язують школярі до шиї олівці, ув'язую і я.

— То бідність наша ув'язує! — гнівається на когось дядько Себастьян, розриває мотузочок і вивільняє од нього шию і олівець. — Чуєш, Михайле, ніщо не повинно гнути людину чи висіти в неї на шиї: ні ярмо, ні ланцюг, ні хрест, ні навіть олівець! Зрозумів?

Я тоді не дуже збагнув, чого дядько Себастьян так обурився на мій мотузочок, здивовано прикинув. А голова комнезаму вийняв з кишені піджака спочатку якусь книжку, потім олівця, що теж пахнув цукерками, і простягнув мені.

— Ось тобі від мене.

— Може, не треба? — засумнівався я.

— Чого це не треба? Пиши на здоров'я. Я засміявся.

— Ти чого хихоньки справляєш? — під брову дядька Себастьяна знову прибилась веселість.

— Чого? Я чув: пийте, їжте на здоров'я, а от щоб писати на здоров'я — не чув.

— Іще почуєш, — маєш час. Всякі паскудники он таке пишуть, що й здоров'я, і навіть життя забирають у людей. А нам треба писати тільки на здоров'я людям.

— Дядьку Себастьяне, що то за книжка у вас?

— Політграмота.

— Політграмота? Це ж про що?

— Як тобі сказати? — зібрав на високому чолі з півдесятка зморщок. — Ось космографія — це наука про те, що робиться на небі, а політграмота — що треба робити на землі. Візьми собі на днину, може, щось читаєш, — дядько Себастьян дав мені книжку, підхопив ящика з школярськими скарбами й пішов до вчителів.

Мене одразу ж обступили школярі, розглядаючи і олівець, і нову книгу.

— Везе ж декому, — заздрісне говорить Улян і так само, як нещодавно в шапочку, тицяє пальцем у книгу: — І що то за штука — політграмота? Знаєш, чи де там?

— То чом не знаю? — відповідаю запитанням на запитання і пускаюся берега: — Є дві найвищі науки — космографія і політграмота...

— Чим же вона найвища?

— Сам подумай своєю головою: просто "грамота" є звичайна грамота, а тут ще попереду стоїть "політ", тому вона і є високою наукою.

Це пояснення задовольняє і Уляна, і мене, і школярів. А щоб зовсім не забрехатися,

я швидко вскакую в школу, і тут мене в коридорі стрічає Люба.

— Михайлику, це ти?! — дивуються і чогось так радіють її карі очі, що й мої починають усміхатися.

— І ти вже прийшла до школи? — не знаю, що сказати їй.

— Я перша прийшла, — і обертається так, щоб добре видно було її сережки, що скульчилися собі й дримають на темних мочках вух дівчинки. — Все боялася, щоб не спізнитися.

— А може, ти хотіла всім сережки показати?

— Безсовісний, — відстовбурчує вузликом рожеві уста, але одразу ж перестає гніватися і таємниче каже: — Я тобі щось принесла. Знаєш що?

— Звідки мені знати.

Коридором пробігає Цибуля. Він нагло зупиняється біля нас, нахабнувато заглядає мені і Любі в очі й багатозначно каже: "Ги".

— Ти чого? — одразу накострічився я.

— Бо щось знаю, — хитро дивиться на мене й Любу. — От розкажу всім хлопцям.

— Що ж ти, чаполоч болотяна, розкажеш? — скривджено забринів Любин голос, а сполох тінями затріпотів у її очах. — Що? Цибуля вдоволено засміявся, показав нам язика:

— Що захочу, те й розкажу. Ще рано декому задивлятися одне на одного.

Образа, обурення і гнів зірвали мене з місця. Я щосили хапаю язиканя за барки й навіть дивуюся, як він, опецькуватий, затрясся в моїх руках, а з його кишень почало сипатись вигране добро: жолуді, стріляні гільзи, старі пера, огризки олівців і олов'яні пломби. Оце добро, певне, і врятувало нас від бійки в перший день навчання.

— Пустити! — раптом заскиглив Цибуля. — Он розчавиш перо.

— А набріхувати будеш?

— Н-не буду! На дідька ви мені здались. Уже й пожартувати собі не можна.

Я випускаю Цибулю. Він швидко визбирує своє добро і знову біжить на подвір'я. Чи ж буде він там розповідати брехні?

Люба зневажливо подивилася йому вслід і довірливо сказала мені:

— Ти, Михайлику, не журись. Що нам від такого заводія чекати? Ось пожди мене трошечки, — я зараз! — Вона прожогом кидається до свого класу й незабаром повертається, щось ховаючи за спиною. — Здогадався, що в мене?

— Де там.

— Дивись! — і Люба простягає мені кілька зошитів у барвистих обгортках. — Це твої.

— Чого ж вони мої?

— А хто рвав липовий цвіт?

— То ж я тобі так пособив. Та й скільки його нарвав.

— От якраз на ці зошити і нарвав. Я хочу, щоб усе було по-чесному.

Вагаючись, беру зошити:

— Тоді спасибі.

— Пиши на здоров'я, — точнісінько, як дядько Себастьян, каже Люба. Чи, може, вона почула від нього ці слова?

— То заробила ти срібного карбованця?

— Таки заробила. Михайлику, а завтра після школи підемо по гриби? Я найшла таке місце — одні боровики, і тугі, наче камінці. Моя мати уже насушила кілька в'язок. Підемо?.. Чи тепер тобі вже не з руки?

— Чого ж, підемо.

— То й добре, — чого нам боятись пустобреха...

У цей час задзвонив дзвін уже на урок. Ми кинулись до своїх класів, що гуділи, неначе вітряки.

І от на порозі стає наша учителька. Вона так несе усміх, що, здається, посміхається кожному з нас. А слова її досі, через сорок років, обзиваються моєму привечір'ю:

— Діти, ви всі підросли на сонечку і дощах, а тепер будемо рости за книжками, бо багато-багато чого, дуже цікавого, нам треба узнати...

Другого ранку я рубав мамі дрова, коли чую — наші ворота скрип та скрип, скрип та скрип. Оглядаюсь, а на воротах стоїть Люба в святешному одязі, розгойдується собі й усміхається мені.

— Ти чого, дівко, гойдаєшся? — вганяю сокиру в колоду і йду до воріт.

— Бо на ваших воротах гарно вигойдуватися, — вони скриплять у кілька голосів, а наші мають лише два голоси.

— І дослухалась! — Скільки я чув скрип наших воріт, а ніколи й не подумалось, що вони мають кілька голосів. — Ти й сьогодні першою в школу прийшла?

— Я сьогодні, Михайлику, в школу не йду, — каже таємниче, а погляд її аж зоріє. — І по гриби ми сьогодні не підемо.

— Це ж чого?

— Бо вчора до тітки Василя приїхав головний над співаками, і він нас на кілька днів забирає до Вінниці.

— І ти їдеш? — обізався жаль у мене.

— Їду, Михайлику. Я там справжній театр і трамвай побачу. Це я прибігла попрощатися з тобою. Вже підвода на шляху чекає мене.

— Ти ж скоріше приїжджай.

— Це вже як головний над співаками скаже. Так хочеться побачити місто. Там ні в одній хаті немає каганця — скрізь електрика світить. Прощавай, Михайлику.

І вона, погойдуючись, мов очеретинка, пішла назустріч своїй долі, бо настало таке врем'я.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

День тепер куций, мов заячий хвіст. І все одно мені так добре в ньому, що й не кажіть, а особливо тоді, як вислизнеш із хати — і на ковзанку. Ось там уже розкіш і воля — до самої зорі! Якось веселіше стає навіть од згадки, як під тобою гуде і посвистує лід; ну, а як опісля, коли дибуляєш додому, гудуть ноги, — краще не згадувати.

Коли я з ковзанами збираюсь на річку, мати каже, що з моїх очей сиплються іскри.

— Е? — не вірю я.

— Поглянь у дзеркало.

І хоча знаю, що мати говорить з насмішкою, одначе весело кривуляю до стіни, в яку вмазано товсту друзку отого дзеркала, що було до революції в панів, і в ньому бачу лише свої осміхнені очі, ніс і кінчик язика, якому чогось тісно за зубами.

— То сиплються іскри?

— Ще й як! — відповідаю жартом на жарт і починаю обома руками обтрушувати свитинку, щоб вона часом не загорілась.

Від цього на материні вуста теж уможується сміх, а я кажу, щоб вона не журилася мною, шапку на голову — та й до клямки, ще й пальцем видзвонюю на ній пересмішку над клямкарями: ключ — клямка, ключ — клямка!

— Тільки ж не піди, неначе рак по дріжджі, — застерігає мати, щоб я не даявся. — Бо ти і зорі, і місяця дочекаєшся на ковзанці.

— А мені й з місяцем добре! Він такі доріжки вистеляє по льоду! — Бачу ці доріжки й тіні верб на них, що витуманюються та й витуманюються з прозорої криги.

— Тільки пам'ятай, що тобі за ці доріжки тато скаже.

— Мушу пам'ятати! — безтурботно вискакую в клуню, та й колесом по току, та й у двір — і одразу опиняюсь аж у самій середині дня!

А як тобі хороше, коли знаєш, що стоїш точнісінько посеред дня! Тоді все здається кращим і сам ніби вартнішим стаєш. А є ж такі, що й досі не відають цього і мають менше радості од світу...

Блакитний із памороззю цвіт б'є мені в очі, і вони не знають, що їм робити: чи засміятися, чи скинути кілька сльозин. З того чи якогось іншого дива-радості я хвацько нагогошив свою шапку, крутнувся дзигною на місці, вдарив закаблуками гопайтоса, ще й заспівав:

Вербовая дощечка, дощечка,

Там ходила Настечка, Настечка.

Пісня одразу наблизилась до мене весну, і ставок із вербовою дощечкою, і Настечку над водою, і зорі у воді — усе те, в чому я живу.

"Так-так-так", — бадьоро обізвалася на пісню качка з перебитим крилом та шкутильг-шкутильг, чекаючи від мене поживи або ласки. А ще вона дуже любить, щоб із нею щось гомоніли про життя. І що не скажеш їй, вона буде підтакувати і притиратись до тебе здоровим крилом.

Тільки, на жаль, качка вже почала старіти, і не всяка їжа йде їй на здоров'я. От якось під осінь ковтнула великого жука, а він застряг, не дійшовши до вола. Качка боляче стрепенула крилом, якось безнадійно підвелася вгору і звалилась на спину. А під пір'ям шиї було видно, як там уперто борсався жук. Потім, заточуючись, качка підвелася, сумним оком поглянула на світ, присоромлено забила в закуток, і цього дня не чули її бадьорого притакування...

Я дивлюсь на птицю й питаю її:

— Правда, сьогодні гарний день? Так чи не так?

"Так-так-так", — радісно погоджується качка і підіймає вгору потрісканий од старості дзьоб.

Від цієї розмови навіть Обмінній стає весело, вона, мотнувши головою, ошкірює зуби і каже "Ги-ги-ги!"

"Ги-ги-ги", — обзивається у третьому дворі її молодша подруга, що саме розжилась на зіздочоле, з зовсім блакитними очима лошатко.

А от з-за дровітні, мов навіжений, вискакує блохотрус Рябко і з розгону кидає передні лапи на мої плечі. Я кулаком даю йому "бокса", він відповідає головою і лапами, і ми одразу обоє опиняємось у кучугурі: сторож — зверху, господар — знизу; від цього Рябко має більше радості, аніж я: він, жируючи, повискує, крутить хвостом, сміється, пританцьовує, ще й лізе цілуватися, а я лише боронюся від нього і снігу і ніяк не можу вивернутись зісподу: вхоплюся за сніг — м'який, вхоплюсь за Рябка — вислизає.

— Ой, нема, таки нема кому бити цього пошкодерника, — чую знайомий в'їдливий голос, і він мене враз ставить на ноги.

Посеред вулиці із кужелем в руках зупинилась тітка Марійка, жінка дядька Володимира. Про це скупе подружжя кажуть, що вони обоє рябє. По-старосвітськи навхрест пов'язана двома хустинами, молодиця зараз трохи схожа на лицаря в шоломі. Вона й кужіль тримає, наче воїн списа. Налюбувавшись мною, тітка підходить до воріт і докірливо хитає головою:

— То скажи після цього, чи вийде з тебе сякий-такий господар?

— А чому й не вийде? — обтрушуючи сніг і Рябкову шерсть, дивуюсь я і не дуже приязно поглядаю на хитреньку й задерикувату тіточку, яка ніколи не проспить ні чужої, ні своєї грушки в попелі, а бідніших, не жалуючи й нас, називає голодрабами, злиднями й комзлиднями. Мене ж, після того як я придбав зайченя, вона довго звала зайчопасом. Це ж треба видряпати таке дошкульне слово!

— Хіба ж господар отак буде глумитися над своєю одежиною, отак жлуктити її в снігу?

— Е, тіточко, а хіба ви не знаєте, що сніг надає одежинці чистоту й приємний блиск, — згадую прочитане в якомусь давньому журналі.

— Що-що? — спочатку дивується тітка Марійка, дивиться на свій виношений, уже без блиску, сачок, а далі зневажливо відкопилує м'які, з шафранистою окантовкою губи: — Що той блиск, коли головне — міцність. Ось так треба думати, господарю! — переможцем дивиться на мене, а з її хитрих горіхових очей от-от капне весела олія.

— Чи так, чи не так — не скажу: чого не знаю, того не знаю. — Я хочу здиміти з двору, але балакучій тіточці, в якої, кажуть, язик не має спочинку і в сні, неодмінно хочеться чимось в'їсти меншого.

— То не знаєш? Так-так. І який же після цього буде з тебе хазяїн-господар! І що ти знаєш, окрім писати-читати? — допікає до живого, бо вона затялась на тому, що наука для бідних — це чужа худоба і свій батіг.

— Еге, чого я тільки не знаю! — одразу поважнію, прикидаючи в голові, що тут мене голіруч не візьмеш.

— Скажи, скажи, причудо, може, й ми щось будемо знати про своїх сусідів.

— От лишень лічіть! — загинаю великий палець на руці. — Читати — вмію, писати — знаю, шарувати — теж, підгортати — так само, рубати-колоти дрова, боронувати, за плугом ходити, молоти на жорнах, товкти в ступі — знаю і політграмоту — також. А на більше — не вистачає пальців.

Але не мої чорнилом завазькані пальці, а політграмота доконала тітку Марійку.

— А що воно таке — ця політграмота? — запитала збентежено, усі її зморшки втихомирились, пригасли на обличчі, а з очей стекла весела олія.

— Е, про це довго треба казати, а в мене зараз нема ніякого часу, — переможно став на підніжку біля перелазу, вискочив з подвір'я і прихапком зашумів снігами на другу вулицю. Захеканий, я зупинився посеред біло-рожево-блакитного дня, з яким саме сонце грає в піжмурки: зиркне собі на нього — і сховається за хмару, і знову зирк — ага, не знайшов мене! "Стук-стук-стук"!

Е, це ж не сонце стукає, а дятел у червоній шапочці. Він, трудяга, вчепився ніжками в нашу стару грушу і так вибиває в барабан, мов запрошує всю столярську вулицю до танцю. Груша дослухається до пташиної музики і осипає на землю, на дятла і на його шапочку волохату паморозь.

Чи ж знаєте ви, що наша груша — не просто собі груша, а шматочок історії? Це так вирішили в школі всі вчителі, а їх у нас зараз не один, як було перше, а чотири. Двоє із них навіть у газеті друкуються: той, що підписується вигаданим прізвищем, — пише весело, а той, що під своїм, — тільки сумно. Але це не завадило їм звернути увагу на нашу крислату грушу. І тепер я теж іншими очима дивлюся на неї, і на її цвіт, і на плід і навіть люблю інколи притулитись до шкарубкої кори, щоб почути, як ворухиться під нею сік і недалеко минувшина, що найбільше стоїть мені в очах червоним козацтвом...

Хіба забудеться, як за селом у рожевих гречках, у гарячих соняшниках, у червоній пшениці зчепилися смерть і життя! Тут у передостанніх корчах шматок старого, прибулого з Європи, світу стявся з червоними козаками. Над клубками коней і людських тіл висвистували, злітали шаблі, біля сердець і в серцях ламалися списи, мов люди, плакали скалічені коні, стогнали, кликали матерів і найгіршими словами лаяли матерів поранені, і під копитами хрустіли кості.

З гарячих соняшників, з рожевих гречок і червоних пшениць бій перекинувся в село, корчами людських тіл вклублювався у вулиці й вулички. І тут, коло тинів, коло білих хаток, побіля вуликів і вишень, заточуючись, падала, підіймалась і знову падала Антанта.

Біля нашої груші припали з кулеметом два червоних воїни, вшкварили вогнем по захараченій чужими мундирами вулиці, і, розповзаючись, вогнем відповіла їм вулиця. Кулі, на щастя, оминули червоних козаків, та не оминули нашу грушу...

Я не раз придивлявся до її обідраного, свинцем начиненого стовбура. І не раз я зустрічався з козаками красивими, завзятими, веселими. Вони приголубили мое

дитинство, під їхнім прапором, умліваючи од радості, я колись виїхав за село... І все життя я відчуваю над собою безсмертне крило червоного прапора.

І, напевне, до останньої хвилини мені в очах будуть стояти оці розколихані блакитні світи, якими пролетіли на конях червоні козаки, пролетіли, наче з легенди, й увійшли в легенду.

Я й досі пам'ятаю, як у моїх рідних Дяківцях після бою плакали осиротілі коні: вони раніше дізнавалися і раніше оплакували убитих, аніж матері й дружини...

І хай мою і дитячу, і довічну любов приймуть оті лицарі революції, які шаблями видобували новий світ, щоб ми стояли посеред дня!

І хай простять мені деякі скептики пристрасть до коней, бо так склалося моє дитинство: на їхні сльози відповідали мої, дитячі, сльози...

Раптом у мої згадки натрушується переливчате дзеленчання машталірського дзвоника. Я оглядаюсь — і вірю й не вірю своїм очам: вулицею, вигнувши шиї, мчать вітроногі лошата, паморозь накинула на них заволохачені скатерті, а за ними на крильчастих санках, учепившись у віжки, стоїть розпашілий і гордий дядько Микола. Шапка в нього по-парубоцьки збита на вухо, кожух нарозхрист рве його назад, вусища ж метляються на всі боки, то розкриваючи, то затуляючи дядькову посмішку. Позад нього, скульчившись, як скорботна тінь, сидить тітка Ликерія, а за нею весело, немов м'яч, підскакує мій ровесник Іван.

Значить, у дядьковій калитці висвистівся вітер, і дядько зібрався на лошата. Я високо підіймаю свою заячу шапку, з неї випадає нив, і я верхом і низом вітаю дядька. Це, видать, йому дуже подобається, він осаджує біля мене лошат і киває на них бровами й вусищами.

— Ну, як?!

— Змії! — кажу лише одне слово.

Моя відповідь медом маже дядька Миколу.

— Змії! — задерикувато округлює рота, а далі так ляскає батогом, ніби когось підсікає: — Хай собі Антанта аж піниться, а хлібороб жити буде!

Ми з Іваном значущо зирнулися, але засміятися побоялись, щоб не розгнівити веселуна. Це коли в нашому селі не знали, що таке Антанта, дядько Микола, як тонкий знавець різних міжнародностей, посвоєму розтлумачив незрозуміле слово.

— Живе собі в Європі, чи не під крильцем самої Англії, один король, на ймення Антон. Ну, а в нього, — бачте, в сімейному ділі навіть у королів не все шито-крито, — є вреднюча-превреднюча жінка Антанта, Антониха, по-нашому. Здавалося б, що їй, цяці з-за моря, треба до нашої землі і дядька? Так ні, усе сичить і сичить, і вогнем дихає на нас. З великої злоби і малого розуму зібрала вона з усіх усюд найманську челядь, ткнула їм рушниці в руки, галети в зуби, покинула свого Антона і притарабанилась аж до Одеси, щоб воювати з нами. Ну, а що вона матиме з цього? Одну дулю, навіть без маку, бо ми їй з фронту обіб'ємо і ребра, і хвоста, а тим часом король Антон із тилу оженився на якійсь молоденькій мадемуазелі — і шкреби тоді, Антанто, в потилиці, бо таке діло...

Щоправда, через якийсь час дядько Микола постарався забути свою небилицю і вже серйозно пояснював, що Антанта — це каоліція. А коли хтось допитувався, що означає "каоліція", дядько з жалем дивився на нього, як на Пилипа з конопель, і казав:

— Та це, чоловіче, навіть ярмаркові кури знають, а мої вже й забути встигли.

Отак чогось ніхто й не добився від нього, що то за каоліція...

— Тату, ви ж обіцяли нас прокатати з вітерцем! — нагадує Іван.

— Можна й з вітерцем, за цим діло не стане, — погоджується дядько Микола, а тітка Ликерія безнадійно зітхає. — Ти чого, люба, журишся, наче останнє спекла?..

— Ой людоньки добрі, — стогне тітка Ликерія і так говорить, ніби перед нею зібралась громада. — І нащо, скажіть, я виходила заміж за цього свавільця? .

— Тільки для того, щоб не продешевити і в дівках не засидітись, — одразу ж відповідає дядько Микола.

А тітка знову скаржиться невидимій громаді:

— Через ці лошата, людоньки, мій ошуканець залишив нас без ложки молока. А воно ж, повірте, було таке, що зорі стояли в ньому.

— А місяць не купався в твоєму молоці? — безневинно запитує дядько Микола.

Але тітка Ликерія навіть бровою не повела на свого мужа, а далі питала поради в людей:

— Як нам тепер, кривні та рідні, жити без набілу?

— Що набіл, головне — рух, і наш, і міжнародний... От вгдоуємо, чуєш, кабана так, щоб сало було на дві долоні...

Тітка Ликерія скривилась і вдарила долонями по кожусі.

— Де ти бачив сало на дві долоні?

— На нашому кабані, гляди, ще й товще буде.

— А щоб тебе та бодай тебе! І тут хвальби повні торби! — нарешті посміхається тітка і за співчуттям звертається до мене: — Маємо ж поросля трохи більше за рукавицю, ще коли його кинемо на годування, а чоловік уже сало міряє! — і звертається до дядька: — Гляди, ще здохне воно.

— Не здохне, доріжемо, — втішає чоловік жінку.

— Дядьку, а масть ви підбрали в самісіньку точку? — допитуюсь я, бо не дуже схоже, щоб лошата були найкращі на всю Літинщину.

— А як же інакше?! Ось подивись — тепер срібло на них, — ворухнув батогом паморозь на підручному, — збереш срібло — золото побачиш. Жаль тільки, що на борозному дрібна зірка. Але я її білою фарбою збільшу.

— А господи, чи ти недоколиханий, чи в тім'я битий? — обурюється тітка Ликерія, не сумніваючись, що на борозному таки побільшає зірка.

— Сідай, Михайлику, провезу, як президента, і плати не візьму! — крутнув дядько батогом над головою, а лошата прищулили вуха.

Я вискакую на духмяне з ромашкою сіно, охоплюю руками Івана, а дядько гикнув, трусонув віжками, цьвохнув батогом. І от під копаницями тьохнув, присвиснув мерзлий сніг, попереду заспівав дзвоник, а від саней, все більше дивуючись, почали втікати

паркани, городи, дерева й хати.

— Ой, не жени так, Миколо, бо всі мої кісточки, мов на решеті, перетрусиш, — — застогнала тітка Ликерія, а ми з Іваном засміялися. — Чуєш, не лети, мов байбас на весілля.

Та хіба тепер дядько Микола почує голос жінки?

— Вйо, мої, не чужі! — шаленіє він, шаленіє сніг, зриваючись з-під копит і з-під крил саней, шаленіє світ, дугами відлітаючи від нас. От у мою душу вскакують і починають борюкатися острах і радість, а невидимий швець у міжпліччя забиває цвяшки. А лошата вже не чують під собою землі — здається, от-от санки підіймуться вгору й полетять над здивованим селом. О, вже й знялися вони! Несподівано ми чуємо тріск, щось підкинуло нас ближче до сонця і жбурнуло набік? ми всі, наче картопля, вивалюємося у сніг, а зверху нас накриває сіно, і рожни, і дошки, що повилітали з саней. Я тягнуся рукою до обличчя — як воно там, а до мене водночас долітають два голоси:

— Тпру, тпру, змії!

— Хіба ж ти чоловік? Хіба ж у твоїй голомозині тримається розум? Чи ти покалічити-осиротити дітей найнявся? Діточки, лебедята мої, чи ви живі-здорові?

Коли я, обтрушуючи сніг і сіно, підводжусь на ноги, то бачу присоромленого дядька Миколу і. вкрай обурену тітку Ликерію. Тепер з неї сипався сніг, наче з дерева, а на її жовтих лицах займалися давно пригаслі рум'янці.

— Хіба ж я відав, що вони такі? — справдовується провинник. У нього навіть вуса посмутніли. — От усе ж село знає, що маю в руках ведмежу силу, а вдержати цих зміїв ніяк не зміг. Та за ці лошата ми з тобою, голубко, озолотимось від голови до самісіньких п'ят.

— Аж до самісіньких п'ят? — враз подобрішала тітка Ликбфія і чогось зиркнула на свої закаблуки.

— Ще й за п'ятами трохи лишиться, — не моргнувши, запевняє дядько Микола, і ми всі починаємо сміятись.

— І що ви скажете на це? — примирливо розводить руками тітка Ликерія. — Самі бачите: чоловік у мене-як дуб, а розуму в баняку — з жолудь.

— І нащо мої слова красти? — не сердиться, а посміхається дядько Микола й починає вкладати в сани дошки, рожни й сіно. — Сідайте, сідайте, на щастя, не обломились.

— Ви собі як хочете, а я пішки, бо ти, нерозсудливець, і душу на цвинтар завезеш. — Тітка Ликерія рішуче обминає санки й прямує додому.

— І нащо трудити ноги, коли своя худобина є? — дивується дядько Микола, торкається рукою потилиці, а далі звертається до нас: — А ви, збитошники, теж пішадрала додому підете?

— А ми, дядьку, з вами хоч на край світу, бо так ще ніколи не їздили.

— Правда? — радіє дядько Микола, і щось дитяче, зворушливе проходить по його кирпатову, веснянками приімленому виду.

— Правда, дядьку.

— Ну, спасибі, спасибі, — дякує мені, хоча б треба було зробити навпаки.

Після цього дядько Микола поважніше і вже без вітерця довозить нас до свого двору, де смачно чухається об ріжок комори оте, з

рукавицю завбільшки, поросля, на якому має бути сало аж на дві долоні.

Дядько Микола одразу дістає вепра кінчиком батога:

— Ти чого, безпардоннику, вичухуєш сало? Це для того тебе годуємо, як герцога?

Безпардонник кувікнув, відскочив убік і здивовано задер на дядька рожевого п'ятака.

— Красивий, красивий, — підхвалює його дядько, а нам з Іваном знову стає весело.

Від дядькової оселі я проворно вискакую в завулок і мету на ковзанку — землі під собою не чую. Заяча шапка спадає мені на очі, я поправляю її помахом голови і мало не налітаю на батька. Рослий, широкоплечий, він легко йде по землі, дарма що на його плечах лежить кропив'яний, певне, з пашнею, клунок. Побачивши мене, батько сповільнює ходу і примружує одне око, оте, в якому й побіля якого найбільше назбирується насмішки.

— Ти куди отак метеш?

— Чого це мету?

— А хіба не бачиш, як за твоїми ногами метелиця знімається?

— Я назад не дивлюся.

— Все часу нема?.. То, виходить, скоком-боком--і на ковзанку?

— Чого скоком-боком? Я прямісінько-прямо іду собі.

— Воно ж по чоботях видно, що прямо: один дивиться на лід, а другий на шевця. І тобі ще не надокучила ковзанка?

— Чого б вона мала надокучити?

— Ти ж туди ходиш, як піп до церкви. І за що тільки тебе вчителька хвалить?

— А ви й не знаєте? — відповідаю сміливо, бо тато, бачу, в гуморі.

— Ні, поки що не знаю.

— То пояснити?

— Пояснюй.

— За те, що в моїй голові меншає полови.

— От чого не бачу, того не бачу. Я роблено зітхаю:

— Зблизька, тату, завжди гірше бачиш, особливо в свого.

— Яким же ти язиканем ставі — дивується і посміхається батько, і посміхаються усі темні крапки в його сірих очах. — А тепер — гайда додому.

Радість одразу наче вітром здмухнуло, серце моє падає в холод, а губи kwasніють.

— Чого це знову додому? Я ж тільки-тільки з дому. І дров нарубав, і Обмінній сіна заложив, і мамі води приніс.

— Не переробився?

На цю каверзу я вже й не знаю що відповісти, але так мені стає гірко, що й не кажіть. Батько це помічає і вже говорить лагідно, без насмішки:

— Треба, Михайлику, змолоти гречки, — поворухнув на плечах свого кулика.

— На жорнах? — питаю невдоволено, бо страх як не люблю крутити жорна: вихаєш ними, а тобі аж усередині вихається.

— Ні, на вітряку.

— На вітряку? — оживаю трохи. — Ми з вами поїдемо на вітряк?

— Поїдеш, синку, сам, бо мені зараз треба йти на роботу. Найнявся — продався, — і тато посмутнів. Тепер він аж вилузувався із шкури, щоб заробити на корівчину.

— На чому ж я поїду?

Тато зганяє з очей далеке видіння і насмішкувато зиркає на мене:

— Догадайся сам, ти ж страх метикований у нас.

— Аби ж ви так завжди казали.

— Тебе похвали, то хата догори дном стане. То не догадався, на чому поїдеш?

— Еге, догадаєшся, що у вас...

— Запряжешся у свої санчата та й, присвистуючи, пометеш з гори у долину. Скільки тут тієї гречки? А вже скоро свят-вечір. Треба стільки млинців напекти, щоб ти за ними не бачив мене. То як?

— Де моє не пропадало! Поїду, тату!

— О, тепер бачу, що в твоїй голові трошки поменшало полови. Інший би, певне, більше сурмонився.

— Та хіба ж я не ваша дитина? — одразу набиваю собі ціну, за це схоплюю "лепетун" і вже безжурно йду за батьком, намагаючись попасти у його сліди. А кроки в мого тата широкі, й, коли йому доводиться йти кудись із мамою, вона прохає, щоб він притримував ноги вуздечкою...

От уже клунок і хворостина від собак лежать на санчатах. Я вчеплююсь у мотуз і, як завжди, без особливої радості вислуховую усі мамині остороги:

— Ти ж не лети, як без голови, бо впрієш і простудишся. А коли вискочить яка-небудь собака, то май розум під чуприною, коли вона його не має. Як поїдеш до вітряка, не вергай клунок поперед себе, бо підірвешся і треба буде шептуху кликати. Попроси когось пособити. А увійдеш у вітряк, скинь шапку і поздоровкайся по-людськи. І не гасай від мучника до коша; вітру там без тебе вистачить. Борошно ж укладеш так, щоб гузир був зверху. І не забувай...

— Не забуду, мамо, — одразу ж забуваю добру половину її осторог, смикаю санчата і вихоплююсь за ворота, що й досі мають звичку розмовляти з вітрами й морозом. А за ворітьми ширшає день, переганяє аж до неба підсинені тіні, а в саме небо врізались вітряки і намотують на свої крила сонячні нитки і час.

Відколи пам'ятаю себе, я люблю вітряки, люблю посвист їхніх крил, гудіння млинових жорен, і присвист, і зітхання ковша, коли він вбирає в себе зерно. Вітряки навіть входять у мої сни, оживають у них, як люди, і говорять, як люди. Я завжди з радістю їхав на вітряк і з дідусем, і з батьком, а тепер уперше їду сам. Це мене робить більшим у своїх очах: я вже зараз не якийсь шибеник, лихотворець, очмана, торохтій, пошкодерник, паливода, нечупайло, а батькові-матері помічник, який може і на людей

подивитися, і себе показати. От аби ще на мені галіфе було, то пишався б я, мов турецький біб у горосі. Але мати не дуже поспішає вгнатися за модою і навіть запевняє, що за галіфе скоріше будуть чіплятися собаки.

З фільварку, прошурхотівши через ребристий міст, я опиняюсь на тій дорозі, що відділяє поле від левади. На леваді за верболозами тепер зібралось стільки синяви, що можна в ній брести по коліна, як водою. А як виграє на річці прострілений сонцем лід! Ось де я мав розкошувати з вітром, аби не стрівся з татом. Та хіба і зараз не можна з санчатами звернути на леваду? От поверну на городи і побреду по коліна в синьому цвіту.

Поки отак розмірковую, мене починає наздоганяти скрип саней і форкання коней. Навіть не оглядаючись, я узнаю, що це їде хтось із небагатих людей, бо упряж на конях не рипить ремінням, не обзивається залізом. Я звертаю з дороги, щоб дати дорогу коням, і радісно стрічаюсь з поглядом кошлатобрового діда Данила, рідного брата моєї бабусі, який теж їде на вітряк.

Ціле літо дід Данило живе на пасіці в лісах, а увесь рік пахне вощиною, медом і травами. Він має дуже гарні, що плачуть на морозі, очі, лагідну посмішку і трохи скорботні уста, на які не назбирувались ні злоба, ні погане слово. І такий він увесь чепурний та охайний, що мені одразу хочеться кудись заховати свої руки.

— О, Михайлику, бач, де ми здибались з тобою! — радіють дідові очі, і радіють сльозинки в них. Він устає із саней, підходить до мене й кладе велику руку на мою шапку. І навіть од дідового кожуха віє не чимбарнею, а зіллям. — Як ти, дитино, живеш?

— Добре, діду, живу.

— Воно й видно, — смутніє весняний цвіт в очах старого бджоляра. — А де ж Обмінну поділи, що сам чешеш на вітряк?

— Позички притерли їй ногу. Є ж такі люди, що не мають до худоби ніякого поняття.

— На корову ще не розжились?

— Ні.

— Вчишся ж добре?

— Добре, діду.

— Чував, що ти свіжопам'ятний у нас. Вчителька вуха не крутить?

— Вона в нас добра.

— І все одно вам треба, хоч зрідка, крутити вуха, — від цього розум прибавляється в голові. Чого ж ти до мене влітку на пасіку не приїжджав? — перекладає мій клунок у сани, а санчата причеплює до рожна своїх саней.

— Яюсь так вийшло, — сам дивуюсь, як я не заглянув на пасіку. — В новому році неодмінно приїду.

— Гляди ж мені і вважай, що новий рік уже почався. Ти знаєш, як він починається? — вмощує мене побіля себе і прядівляними віжками торкає коней.

— Ні, не знаю.

— Може, розказати, чи ти не з цікавих? — сміються і плачуть дідові очі,

— Мама кажуть: такий цікавий, що далі вже нікуди. Розкажіть.

Дід Данило пускає в бороду і в вуса таку посмішку, наче він трохи глузує сам над собою, і неквапливо починає розповідати:

— Оце ж коли зима обриває з днів тепло, коли вони стають найменшими і найхолоднішими, то коваль над ковалями — сам Сварог — у своїй кузні кує новорічне сонце, кує, не покладаючи рук, ще й придивляється, щоб ніде не було окалини, бо тоді влітку не вигріються ні люди, ні худоба, ні дерева, ні рослини. Він у цьому знає толк і трудиться на совість. От скує він сонце і кличе до себе велетня Коляду. Приїжджає Коляда, впряжений у свої сани, як ти в свої санчата, вкладе на них сонце і їде та й їде, і їде та й їде з ним аж до самого неба. Доїде до неба, до нахололої сонячної оселі, підважить сани, а сонце скік з них у свою оселю, а з неї і вигляне до людей. От з цього дня і починається новий рік. Бач, ти й не читав такого? — бринить насмішка в голосі старого.

І хоча я знаю, що це казка, а все одно вже бачу в кузні коваля над ковалями Сварога, а біля самісінького неба стрічаюся з Колядою, допомагаю йому підважувати сани з сонцем, ще й одним оком заглядаю в ту оселю, де живе сонце, — може, воно теж має дітей, то я з ними на ковзанку побіг би.

— От ми й приїхали, — дід руйнує моє видіння.

Я зіскакую з саней і знову опиняюся перед іншою казкою — перед посивілими крилами вітряка, що впилися сонцем і струшують на землю сльози.

На вітряку сьогодні завізно. Біля мішків і на мішках стоять і сидять селяни, а дехто навпочіпки гріється коло макітри з розжареним вугіллям. Поміж хліборобами дженджуриться в розкішній синій бекеші і сивій смушевій шапці Юхрим Бабенко. І хоча вітер наскрізь продуває вітряк, Юхрим не застібає своєї бекеші, — хай усі бачать його австрійське галіфе та англійський френч, підперезаний ремнем з долоню завширшки.

Юхрим таки доскочив свого: спочатку став працювати у волості податковим збірщиком і, хоча люди прозвали його волосним здирщиком, все одно якось вискочив у повіт і працює там аж фінінспектором. На новій службі він ще більше запишався, зашляхтився, але став менше вживати писарських слів — кинувся до політичних. Тепер, кажуть, до Юхрима попливли грубі гроші, не стільки чисті, як нечисті. На його весіллі, розповідали гостроязикі, навіть пташине молоко було, а оркестр приїхав з Вінниці і для господаря грав тільки польку-бабочку. На службі зелені Юхримові очі помаснішали, коржасті щоки підійшли, притопили носа. Причепи під нього кілька волосинок — і кіт котом. Я стою біля дверей, вбираю в ноги м'яке гудіння вітряка, і мені здається, що Юхрим от-от замурчить. Від цієї зовсім непотрібної думки сміх ну ніяк не може втриматись усередині. Я його чавлю, притримую губами, а він пирскає і надимає мої щоки. Ні, видко, не вийде з мене, як говорить дядько Володимир, гречної дитини, — піду я в свій перчистий, веселогубий рід.

Юхрим підозріло черкнув мене поглядом раз, удруге і в'їдливо запитав:

— У тебе, жовтодзюбе, є баланс у голові?

— Натурально! — зопалу відповідаю Юхримовим словом, а воно одразу спалахує в круглих очах інспектора таким зеленим зловістям, що я враз прикушую язик і розпутую ноги.

— Ти ще смаленого вовка не бачив? — пригинаючись, посунув на мене Юхрим.

Я опиняюсь за ковшем і звідти здивовано й перелякано перепитую:

— Смаленого?.. Ні, не бачив.

— То побачиш! — обіцяє Юхрим і намагається вхопити мене рукою за вухо. Я відскакую далі, а фінінспектор стає на моє місце й продовжує: — Побачиш, побачиш! Як не тепер, то в четвер. Без смаленого вовка в тебе не обійдеться...

І Юхрим таки вгадав: не один раз у недобрі четверги крутився біля мого слова той смалений вовк, який одне око засклав вульгарним соціологізмом, а друге гнітючо-сірою підозрою...

Та це було потім... А зараз я маю неждану допомогу. До Юхрима підходить отой дядько Шевко, що вилітає з усіх служб, і презирливо питає:

— Ти чого, огиднику, причепився до дитини? Ще рано з неї податки тягнути — дай підрости.

— Та хіба я за податком? — розгубився Юхрим.

— А що ти інше вмієш? Ти вже й на рідну матір, і на стеблину, і на зернину дивишся очима збірщика. Нападлючив у селі, нападлючиш і в місті.

— А ви не збирали в селі подать із городів? — ошкірився Бабенко.

— Так то ж була весела подать. У тебе на таку ніколи не вистачить кебети, — неждана добрячо-хитра посмішка починає решетувати на обличчі дядька Шевка усі його веснянки: чоловік, певне, згадує свою останню посаду, прицмокує устами й нічутінку не журиться.

Минулого року його таки призначили уповноваженим по розподілу садибних ділянок. Дядько Шевко охоче взявся за цю роботу і встановив собі за наділ садиби незаконну оплату: дві пляшки самогону, десять яєць і кусень сала. Правда, увечері він свій прибуток чесно пропивав із людьми, — нічого не приносив додому. І все б у нього було гаразд, якби одна тіточка, в якої не було шматка сала, не поскаржилась на нього дядьку Себастьяну.

За Шевка взявся громадський суд. Судили його в школі, згадували провини в минулому і дивувались, як він знову проліз на посаду. Нарешті хтось запитав Шевка:

— І ти, дрібносовісний, не міг нарізати бідній жінці город без сала?

— А на чому б я тоді яєчню пряхив? — обурено відповів Шевко. І це наївне оправдування привернуло всіх до бідного дядька Шевка. Школа затряслась од сміху: реготали і слухачі, і судді, і позовниця. Вона першою сказала:

— Відпустіть його додому пряхити яєчню.

Шевко закліпав повіками і зворушено заговорив до позовниці:

— Спасибі, серце, і ходім до мене на вечерю. Я, чуєш, як добре попоїм, то моя душа тоді наче на подушці лежить...

А от на мене вітром налітає чорнобородий журавлистий мельник Іван, який живе за річкою і має дуже гарну жінку. Він теж, як більшість дорослих, має звичку прикидатися, не впізнавати тебе і так говорити з меншими, ніби вони тільки сьогодні побачили світ. Але хіба нам звикати до цього?

— Ти що, приїхав сюди зуби продавати? — гримає дядько Іван і одразу робить три справи: грізно витріщує очі, трясє бородою і витрушує з неї муку.

— Нащо мені ця кумедія? — споважнівши, відповідаю на запитання запитанням і, статечно торкнувшись рукою шапки, вклоняюсь мельникові.

— А чого ж ти щоким, як на вітер, надимаєш?

— Щоб краще вітряк молот.

І це дуже подобається мельникові. Тепер уже він сам починає сміятися:

— То ти, видать, хазяйська дитина. Чи не пристанеш до нас у прийми?

Тут уже я не знаю, що відповісти, тільки мовчки дивуюсь: чого це всі дорослі так люблять говорити дітям про сватання, одруження і прийми? Деякі родичі підбирали мені молоду ще тоді, коли я й до школи не ходив. Напевне, думають: нам оте в голові, що і їм? Дядько Іван, очевидно, догадався, що передав куті меду, і вже підходить з іншого боку:

— Ну, а ти часом не циганське або волоське дитя?

— Та ні, я біленький. А от ваша Люда чорнява, — може, вона волошка?

— То ти навіть мою Люду знаєш? Чий же ти будеш? Ой дядьку, дядьку, добре ви знаєте, чий я, і краще б не питали цього. Мені одразу стає незатишно на серці, бо згадую одну з своїх найбільш нецікавих пригод.

Вітряки завжди вабили нас, малечу, і своєю красою, і якоюсь таємничістю, і розмовою з самим небом, і особливо крилами, до яких, коли вони поволі рухались, можна було причепитись, на дурничку покружляти, завмираючи, побачити невидимі з землі села, ще й показати пастушкам свою одчайдушність. Робили це хлопчаки, робив і я. І от одного разу, коли, затаївши подих, я розкошував на крилі, хтось неждано зв'язав мене руками, віддер од крила, а далі вліпив кілька ляпасів по тому місці, яке найбільше провинилося перед людьми. І тільки після такої операції я побачив не так сердитого, як наляканого дядька Івана. Раптом він пригорнув мене до себе, і в його очах я побачив велику тугу.

— Що ти робиш, дитино? — аж застогнав мельник. — Зірвешся з крила — батькаматір осиротиш або на безвік залишишся калікою. Жаль буде життя, та нічого не зробиш... Не гнівайся на мене — бив тебе не я, а моя печаль.

Оті слова і туга в очах одразу розтопили біль і образу.

— Не будеш більше так робити? — провів дядько рукою по очах.

— Ні.

— Побожись. Я побожився.

— От і маю собі хрещеника, — посміхнувся мельник і попрощався зі мною, як з дорослим...

Напевне, й дядько Іван згадав оте давне, але заговорив про інше:

— В тебе яка гречка?

— Яка ж вона може бути?

— Золота чи проста?

— Мішана: трохи золота, а трохи проста.

— Значить, на багатство йдеться, — жартуючи, дядько Іван засипає в ківш своє зерно, а мене ставить до мучника.

— Чого ви пропустили на дурняк замурзу? — невдоволено забурчав Юхрим Бабенко.

— Бо нема в дитини ні галіфе, ні бекеші, — безжурно відповів мельник.

— Еге ж, еге ж, — погодилось кілька голосів. — Малого треба раніше відпустити. — І добрі людські очі своїм теплом огрівають мене.

Я червонію од людської доброти і схиляю голову до мучника. А в нього вже летить-труситься мука, ще й окантовує себе чорною лускою. Це ж так приємно рукою вибирати тепле-тепле борошно, дихати його пилком, ще й прислухатися, як хтось над тобою, біля ковша, веде небилицю:

Іду я собі та йду,

Аж стоїть церква на льоду —

Млинцем зачинена,

Ковбасою защібана,

Салом замикана,

Маслом запечатана,

Вкусив я масла — відпечаталась,

Вкусив я сала — одімкнулась,

Вкусив я ковбаси — одщібнулась,

Вкусив я млинця — одчинилась.

Входжу я в двері, аж там — фе! —

Стоїть фінінспектор в галіфе...

Увесь вітряк одразу вибухає реготом, а Юхрим знизу, від мучника, починає шпетити когось найнепотрібнішими словами.

— Аса, прояво! Хіба це про тебе говориться? Хіба ж ти один фінінспектор в галіфе? — розважливо обзивається згори приємний баритон. — І чого в тебе губа, як на коловороті, літає? Бач, якого при дітях наліхословив, а вже й одружитися встиг. Коли вже ти, поганче, прийдеш по розум до голови, а не до іншого місця?

І знову усім стає весело, тільки один Юхрим шкварчить, як сало на вогні, і розтрушує зелену злість із очей:

— Я ще доберусь, розумнику, натурально, до твоєї шкури. А розумник безтурботно відповідає:

— Видно, з чиеї голови виросте довбня. І знову люди так починають перехитуватись от сміху, що мельнику доводиться крикнути на них:

— Та поменше витрушуйте регіт, бо аж завітрило, — муку розвіє!

Уже присмерк обсіяв сніги ніжним рожево-блакитним пилком, коли я з борошном

повертався в село. Позад мене крила вітряка перелопачували вітер і сніг, поперед мене в долині готувалися до весілля верби-наречені, а за ними ревним затуманеним оком дивилося небо. І от уже зникло це око, поголубіли верби, поголубіла дорога, крізь сніг туманом дихнула долина, а я собі йду та йду по самій середині раннього вечора. І легко йти моїм ногам по землі, і легко летіти моїм думкам по всіх світах...

От уже я стаю не я, а велетнем Колядою. За мною поскрипують не санчата з клунком, а сани з самим сонцем. Нелегко мені саме сонце везти. Але я впираюсь ногами в землю і везу його аж до неба. Отут треба зібрати всю силу, підважити сани і в акурат пустити сонце в його оселю, щоб ним утішались і люди, і худоба, і поле, і ріки, і ліс.

І поки я обмірковую, як буду підіймати сонце, як потім загляну в його оселю, позаду неждано обзивається сміх. Я оглядаюсь і на клуночку бачу червону хустку, а голови не бачу.

— А хто це на дурничку причепився до саней?! — гримаю на хустку, що прикрила мій клунок.

— Хі-хі-хі, — озивається придушений сміх.

— Ану, покажися — побачимо, кого веземо! — грізніє мій голос.

— Це я, — підіймає голову Люба і так заливається сміхом, що на її хустці починають танцювати пацьорки. Далі школярка зіскакує з санчат і аж перехитується од реготу.

— Отак весело?

— Таки весело! — аж пританцьовує Люба позаду санчат.

— Сльота!

— Від сльоти чую, — нічутінку не ображається дівчина.

— Звідки ж ти взялася?

— З хутора від своєї тітки Софії йду, від тієї, яку викрав дядько Василь.

— Викрав?

— Еге ж, бо в них така любов була, як у піснях. А батьки тітки Софії стояли не за любов, а за багатство. Так дядько Василь уночі викрав її в одній сорочці. І нічого живуть собі, як люди... Я ще здалеку побачила тебе, підкралась, примостилась на санчата, а ти навіть і не почув.

— Теж мені вага, — зневажливо кривлю губи. — Скільки вас на фунт іде?

— І не задавайся! — підходить Люба до мене і захоплюється рукою за мотузок від санчат.

— Краще сідай — підвезу!

— Тобі ж тяжко буде.

— Комарем більше, комарем менше — все одно.

Спочатку я віз Любу, потім вона таке зморозила — що підвезе мене! От було смішно! А далі ми виїхали на пагорб і почали спускатися втрюх — я, Люба і клунок. Хто ж не знає, що головне у спусканні — це внизу з розгону вивалитись у сніг. От і почали ми вилітати з санчат теж утрюх. А коли клунок придавив Любу, я поклав його біля верби, — і нам удвох стало краще і їхати, і падати, і підійматися, і обтрушуватись.

Уже зорі засіяли небо, уже місяць вийшов парубкувати, а нам аж гуло у вухах від спускання. Та ось Люба першою почула з поля голос діда Данила.

— Що він тільки подумає про нас? — сполохано запитала мене.

— Та доброго не подумає, — погодився я, і ми чимдуж помчали в село, що вже низом вигойдувало тіні, а вгору посилало дими. На шляху, прощаючись, Люба сказала:

— Ти б колись, Михайлику, і до нас заскочив. Ідеш собі з ковзанки, то й заверни в наш двір.

— Якось і заверну. А кізочка у вас і тепер живе?

— Живе, бо куди ж їй з перебитою ніжкою? І сірі куріпки у нас є. Їх дуже хотів купити дядько Сергій. Йому, скаженому, хотілося вкинути їх у суп. А мама не продала, — хай собі живуть! І принеси мені щось читати, а я тобі яблук дам. У нас навіть тіролька французька є, щічки у неї червоні, прямо, як у дівчини.

— Як у тебе?

— У мене ж смагляві... У-у-у, противний, — уже спідлоба глянула на мене і ображено вузликом випнула уста.

— Це ж я пожартував.

— Знаємо, знаємо тебе, просмішника. У вашому роду всі насмішкуваті.

— Еге ж, — погоджуюсь я. — І найгірше, усі самі себе не жаліють: тнуть язиками, як ножами.

— Це ви такі, певне, від природи, — посміхнулася Люба. — Іди здоров.

І я пішов. А коли оглянувся, Люба ще стояла біля хвіртки, оббивала з чоботят сніг і дивилася мені вслід. Ні, вона таки славна дівчина, хоч і рідкозуба. Біля воріт мене вже чекали і тато, і мама.

— Доклешняв? — насмішкувато запитав батько.

— Та якось дотарганився, — поважно відповів я. — На вітряку завізно було.

— За цей час можна було б і коня з копитами зварити. Чи, може, ти вчорашню воду доганяв?

— Та він, певне, з усіма горбками і собаками здоровкався, — посміхнулася мати.

— Або на ковзанках чоботи дірявив, — додав тато і так подивився на чоботята, що мої ноги обсипало жаром.

— Ще дитя воно, — заступилася мати, — та все одно вже маємо помічника.

— Авжеж! — насмішкувато погодився батько, із розмаху вихнув мене вгору й посадовив на своє плече. Я з несподіванки зойкнув, обома руками охопив його шию, а до мене крізь коване гілля ясенів наближаються найкращі зорі мого дитинства і притишений спів отих далеких лебедів, що назавжди залетіли в мої сни і життя.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Тепер, лягаючи спати, я вже не кладу свої чобітки під голови, але й не ставлю в ногах, бо тоді до них частіше буде приглядатися тато. А такі оглядини, ох, нічого доброго не віщують мені.

Ну, хіба ж я винен, що подошви чогось аж горять під моїми ногами, каблуки, нагнівавшись один на одного, подаються врозтіч, а підкивки на них протираються,

неначе папір? Чомусь оці згризені на ковзанці підківки найбільше дивували й гнівили батька. Він цупко, наче мене самого, за вуха підтягував до світла понівечені чоботята й скрушно похитував головою:

— У тебе, шибенику, й залізо не заіржавіє, — націлював на підківки і очі, й товстуваті губи: одну — з цурпалками вусів, а другу — з вм'ятинкою.

По них я безпомилково догадувався, який настрої у батька, й, повинивши голову, або мовчав, як рибина, або наче зажурено кидав:

— Хіба тепер залізо? Від цих слів батькова вм'ятинка здригалася, брала "соб", а самого батька з чобітьми в руках починали розхитувати веселощі, до тата приєднувалася матір, а далі і я з-під самого грому вскакував у сміх...

Зараз, напевне, багато хто й здивується: чого такі самі звичайнісінькі слова могли звеселити людей? Тому доведеться повернутися до тих років, коли крізь руїни, нестатки й шкварчання різних та всяких непереможно пробивалося нове. Тоді деяка немудра продукція, що скупо доходила до села, ніяк не могла викликати захоплення, і її по-різному гудили чи лаяли — все залежало від характеру і ставлення огудця до того, що звалося "таке врем'я".

І от, кажуть, на якомусь ярмарку одна в'їдлива тітка, вибираючи вальок білої глини, зневажливо прорекла:

— Хіба тепер глина? От колись, за царя, була глина... І ці темні слова тітки, якій навіть теперішня глина не змогла догодити, розвеселили веселогубих покупців і пішли гуляти по Україні милій, вибиваючи посміх у добрих людей. Кине хтось, наприклад, докір парубкам, а його й присадять насмішкою:

— Хіба тепер парубки? От колись були парубки... Оцей жарт і мене кілька разів рятував од капосного знаряддя, яке в нас і після революції звалося ремінцем...

Сьогодні батько теж отак узяв чоботята — за полотняні вуха, що мені захотілося чимсь захистити свої вуха. Тато піднімає чоботи до сліпака і перед оглядинами косує на мене:

— То як воно?

— Буває гірше, — невпевнено відповідаю і хочу перевести мову на трохи безпечнішу стежку: — Тату, а на Філіппінських островах буває зима?

Ох, як би добре було, аби тато згадав ті країни, де побував на крейсері "Жемчуг", і забув про мої чоботята!

— А тобі нащо це?

— Інтересно.

— Чи не думаєш і туди на ковзанку забратись?

— О, мені й наших вистачить.

— На Філіппінах нема зими і ковзанок нема. Ще якесь запитання з географії задаси? — Тато одразу розгадав мої хитрощі, і в мене покваснішало на душі.

Мати ж мовчки пряла свою пряжу — красиво з відведеної руки аж до самої долівки пускала тугий починок; він гудів, неначе джміль, і десь навівав ті видіння, коли по лузі чи в лісах, розганяючи джмелів, нахилиться до трави наша корівчина. Хіба ж я не

знаю, що кому думається? А звідки чекати собі допомоги? Оці капосні чоботята не раз і не два доводили мене до синього смутку. От якби оце зараз хтось здогадався завітати в гості. У нас і горох пряжений є. Я прислухаюсь до клуні й двору, але там тихіше, ніж у моему вусі.

— Таки протер! — дивується батько, назбирує в міжбрів'я гнів і точнісінько повторює те, що завжди чую у таких випадках: — У тебе й залізо не заіржавіє!

А мені жаль стає себе: хіба ж я винен, що ці гемонські підківки протираються за кілька днів?

— Тобі треба купувати залізні, тільки залізні чоботи, — продовжує батько оглядати взуття.

Я одразу ж прикидаю в голові: "От аби справді розжитися на залізні чоботи! Їм би зносу не було! Підмотай більше онуч і розкошуй на льоду без опаски.

— А це що? — Батько торгає каблук, який чогось почав хитатись. Батькове око спочатку дивиться на мене, потім на ліжку, де, звинувшись, дрімає ремінь, і знову на мене. — Чого ж губи зашнурував? Що це?

— Каблук, — безнадійно зітхаю.

— Сам знаю, що каблук! — грізніше батьків голос. — А чого це він націлився на попівську леваду?

Хто ж його знає, чого він туди націлився? Я печу раків, знову зітхаю, меншаю, і душа моя меншає, а в думці все одно на мить опиняюся на попівській леваді, де ковзанка отак нівечить мої чоботята. Ні, видно, нічого путящого не виклепається з мене, доведеться іти в шевці-латошники. Поки я, вскочивши в безнадію, ганьблю себе, надворі озивається Рябко. О! Інколи навіть гавкання може здатися музикою! З моїх думок одразу вилітають і шевство, і острах.

— Хтось іде, — обізвалася мати. — Вийди, Панасе, бо хіба довго добрій людині наскочити на стовп клуні?

Тато виходить. Я веселішаю, прихапком беруся за книгу, а мама, жалуючи мене, посміхається:

— Чи не пора вже тобі, патякало, пожаліти і чоботи, і ноги?

— За ноги, хоч я їх улітку б'ю, ніхто не сварить мене, — бурмочу собі під ніс. — Коли б то в нас одна була ціна і ногам, і чоботяттам!

— І скажеш таке, — розсміялася мати й повернула вухо до дверей: в клуні аж задзвеніли чийсь промерзлі чоботи — хтось довго на морозі ходив.

Незабаром до хати ввійшов батько зі своїм кремезним братом Яковом, сила якого відчувалася навіть у складках кожуха.

— Добрий вечір! — вітається дядько Яків, неслухняною правицею розстібає кожух і ставить на стіл дві зелені пляшки з пивом, що стало льодом. — Ну й мороз узявся на ніч — аж шкварчить. Чи не поставиш, Ганно, це пиво у піч? — киває на пляшки.

— Можна і в піч, — дивується мати, чого це завітав до нас дядько Яків, який через свою машинерію і на світ божий не показується.

Талант мого діда найбільше успадкував дядько Яків, — він був і ковалем, і

слюсарем, і столяром, і стельмахом, і токарем. Жодна путяща залізяка, що потрапляла в село, не минала його рук. У війну він добрався і до снарядів — вибирав з них начинку, а з сталі варив лемеші. На такому ділі його спіткало лихо: один снаряд розірвався, розвалив кузню, відчикрижив і кудись позадівав чотири пальці з лівої руки майстра. Ох і шкодував за ними дядько, прийшовши до пам'яті, і все просив рідню розшукувати їх у дворі і городі.

— Разом вони робили, то хай би разом і відпочивали, — казав дядько і кляв тих люциперів, які додумалися повтискати в залізо смерть. — Їх би, недолюдків, заклепати в те залізо і вистрелити на океан.

Коли зарубцювалась його лівиця, коли він якось навчився орудувати цурпалком руки, — знову взявся за снаряди, бо людям треба було орати землю. Щоправда, тепер дядько Яків химерував над снарядами не в кузні, а на городі, бо якби знову щось трапилось, — шкода було б кузні і особливо нового ремінного міха в ній...

Багато років тому, коли тато був ще парубком і працював у лісах князя Кочубея, дядько Яків позичив у нього на господарювання тридцять карбованців., Але тепер дядько засумнівався, чи варто йому повертати ці гроші. П'ять карбованців він приніс одразу по приїзді батька, поклав їх на стіл і заговорив не так до рідні, як до дрібної голови дрібного царя:

— Ось вам, брате й братова, золота п'ятірка, хліба собі прикупите чи щось на господарство. А як далі нам рахуватись, — сам не знаю; трудне це діло: за царя були одні ціни, тепер — інші.

— Не таке воно й трудне, — сказав тато. — За царя корова коштувала в нас тридцять карбованців, і тепер — тридцять.

— Справді? — здивувався дядько. — Треба якось піти на ярмарок звірити ціну, — він поспіхом почав збиратися додому і після не заходив до нас.

— Все ціну звіряє, — насмішкувато казав тато, коли заходила мова про давній борг...

Тепер дядько Яків не ховає своїх вузькуватих очей, і в матері прокидаються надії.

— То як ви проживаєте в цих хоробах? — гупає дядько Яків промерзлими чобітьми. — Призвичаїлись навпомацки ходити? А чого долівка осіла — не від багатства?

— Та ні, від злиднів. Вони вночі гарцюють по хаті і все питають, коли ти прийдеш і потрясеш калиткою, — оживають бісики в батькових очах. — Щось ти, Якове, дуже веселий сьогодні. Обдурив когось?

— А щоб тебе! Пізнаю свого правдивого брата, — засміявся дядько, і засміялись на його виду усі віспинки. Але чоловік не журиться ними, а іноді з усміхом і каже: — Мав собі колись нічого обличчя, та дідько підлатав його решетом.

— То звідки до тебе радість прийшла? — насмішкувато допитується тато і навіть на мене дивиться веселіше.

— Питаєшся, звідки радість прийшла? От з цих шести пальців, — простягнув брат братові обидві руки. — Хоч вони й сироти, а не зледащили, і щось у них таки є. Сьогодні прискочили до мене з Літина, щоб я поворожив біля нового млина. Там, кажуть, до

мене якийсь навіть інженер порався і нічого не зробив. А хтось і здогадався послати за Яковом! — Дядько аж підростає посеред хати.

— І як? — усміхнувся тато.

— Таки полагодив! — завзято гупає чобітьми дядько Яків. — І за неповний день заробив дурні гроші — аж десять карбованців сріблом. Ще й могорич поставили.

— Аж десять сріблом?! — не повірила мати.

— Перелічіть! — Дядько повагом виймає з кишені чорну, мов кротеня, калитку й величним рухом кидає на скриню. — Бери, Панасе, на корову!

Від цього дива у матері випав починок з руки, і вона, певне, вже побачила в торзі свою корову.

— Спасибі, Якове, спасибі, — зникають бісики з батькових очей. — А я вже грішив на тебе.

— І варто було, — смутніє дядько. — Багато, ой, багато лепуросло на моїй душі, інколи й вимиваю його, а до кінця вимити не можу... От сам скажи: нащо мені було забирати батькову катрагу? Хіба своєї не маю? Так ні, змізкував забрати і залишив рідного брата з однією клунею, ще й копійку його хотів утаїти. То не батожити мене за це? От сьогодні я каюся, а завтра знов таки за це саме візьмусь.

— То скрути свій норів, Якове, поки він тебе не скрутив, — з жалем глянув батько на брата.

— Не можу скрутити його, — аж зітхнув дядько. — Він, клятий, міцніший за мене.

— І чого?

— Чого? — ще більше звізвив чоловік очі, а віспинки на його виду поглибшали. — Бо ношу страх біля серця.

— Ви носите страх біля серця?! — не повірила мама. — То як же ви снаряди розбираєте?

— Що снаряди! — поглянув кудись удалину дядько Яків. — Є страшніше за них.

— Що ж воно?

— Страшніше — мужицька старість, отой день, коли тебе не захочуть слухати ні твої п'ять пальців, ні твій цурпалок, коли ти станеш нікому не потрібним трухляком, а з кутків на тебе забликають злидні. Того й вириваєш, і тиснеш кожну копійку, і ховаєшся з нею, наче злодій, а вона ж, гидомирна, й несе тобі тільки паскудство, невідчепно дрібнить і мізки, і душу. Добре знаю, що треба жити по правді. Але знаю і друге: роби по правді — очі вилізуть. Того й бредеш поміж двома берегами, рятуючи тіло і топлячи душу. — Дядько сумно подивився на мене. — Може, вони, діти, не зазнають нашого проклятого варива, а знайдуть кращу долю. Про це тепер більшовики і в газетах пишуть. Що ти, школяре, скажеш на таке?

Зачудований і вражений дядьковим словом, я не знаю, що відповісти, і за мене заговорив тато:

— Яка йому випаде доля — ніхто не вгадає, тільки знаю: буде він жити по правді, не побреде між двома берегами, — батько підійшов до мене і так поклав мені на голову руку, що я й досі чую її тепло. — Так, сину?

— Еге ж, — вдячно дивлюсь на тата і вже дивуюсь, як він може інколи сварцти, а то й замахуватись на мене ремінцем. Дядько Яків недовіжливо похитав головою, хмикнув:

— Коли він здумає жити по правді, то хай загодя житню солону припасає.

— Це нащо йому такий торг? — сполохано озвалася мати.

— За правду з усіх усюд доведеться падати йому, то на такому ділі солома трохи пособить.

— Який ви. Якове, недобрий, — зітхнула мати.

— От бачиш, я правду сказав, а ти вже й накостричилась. І так усякий костричиться, бо кожен чоловік — від Івана й до царя — має в душі такі недомірки чи закапелки, в які не хоче й сонця допустити, не те що когось із правдою. От проживає у нашому селі один чудило, як святий, Себастьян, значить. Нічого не скажеш про нього, правдою живе. А що він має з цього? Ідею і шинелю? І що виходить у нього? Деякі дядьки нахваляються йому хату спалити, а дехто навіть з начальства без солі з'їв би його.

— Це хто?

— Хоча б наш начальник міліції. Себастьян в'їв його прилюдно, а він Себастьяна де може, там і підгризає тихцем, ще й ідеями своє паскудне вариво прикриває. Багато в світі є таких, як Юхрим Бабенко, — вони б усе сонце забрали собі, а іншим одну тінь залишили. Правда — вона як слово боже: слухай її, когось повчай нею, прикривай нею, мов одяганкою грішне тіло, а роби, як життя крутить свої стежки.

— Пізнаю тебе, Якове, усього, з непотребом твоїм, як на долоні, бачу, — похитав головою батько.

— А я й не криюсь із своїм непотребом, а живу краще тебе. Отак було та й, мабуть, буде: залізо легше кується, чим людський норів. Подивись, Ганно, чи не розмерзлося пиво. Вип'єш зі мною, Панасе?

— Краще б з тобою рогаті пили!

— Люблю характер свого брата! — засміявся дядько Яків. — Ти все життя будеш із цим характером пісний куліш сьорбати. А мені чогось ніяк не хочеться, навіть при новій власті, їти у святі, — там ні випити, ні підморгнути якійсь молодиці. Через них не попаду я до раю...

Ех, дядьку Якове, моя талановито-безталанна рідня! Мені й досі шкода не так вашої покаліченої руки, як скаліченої душі...

Два ковалі має чоловік біля свого серця: один кує срібні струни, а другий — іржаві грати захланності. Не перемиг, дядьку Якове, ваш перший коваль другого, дріб'язок буденщини проіржавив ваші струни, притуманив добрий ковальський вогник. Мені жаль і його, і вас. І все одно я з подивом і вдячністю згадую ті лемеші, які ви кували з самої смерті — з тулубів снарядів.

Прямо над нашими ворітьми стоїть зірниця, а повз ворота проходять люди і час. Як він іде — це найбільше видно по наших ясенах, по тому, що вони тримають на собі — чи весняну росу, чи зелені шуми, чи осінній смуток, чи зимові хустки. Іноді, коли я сплю, час приходиться і до мене, постоїть-постоїть біля узголів'я та й злегка потягне за чуба

малого, щоб він підіймався угору. Отак я й расту!

Це теж говорить моя мама. А що час буває добрим і недобрим — знаю сам...

Сьогодні він веселив батьків і печалив мене. Срібло дядька Якова не принесло мені радості, бо тато й мама вирішили, що тепер, якщо знайдеться покупець на Обмінну, можна буде купити корівку-

— То ви хочете продати Обмінну?! — аж скрикнув я, почувши таке.

— А що ж маємо робити?

— Не збувайте її, — затремтів мій голос, а в хаті стадо зовсім тихо.

— Не ми її продаємо, злидні наші продають, — через якусь хвилину сумно сказав батько. — Ось винеси їй востаннє обмішки, та й уже...

— Тату...

— Помовч, Михайлику, без тебе клопітно.

І я замовк, але так мені стало важко, що й не кажіть. Яка не є наша Обмінна, а жаль її: скільки тих лісів об'їздили разом, скільки було безсонних ночей, різних пригод і незгод.

Погано спалося цієї ночі, до мене увесь час наближалися великі темно-сині очі нашої і вже не нашої коняки, озивалося її занепокоєне іржання. Я кілька разів прокидався, дивився на місяць, що сумував у самотині, і знов неспокійно засинав. Удосвіта я напоїв Обмінну водою з туманцем, що і взимку чаїться у нашій криниці, і, зітхаючи, вивів її з клуні у двір, де на сніг рожевими калюжками лягли мережи світанкової зірниці. Руками й щокими я прощаюся з конякою, і вона, видно, почула мою печаль, притулилася до мене м'якою старечою губою і сумно-сумно заіржала.

— І худоба щось чує, — зітхаючи, підходить до нас закутана матір, що теж зібралася на ярмарок. Як же без неї батько може купити корівку? — От, Михайлику, вважай, і нема в нас Обмінної.

— Хоч ви не кажіть такого, — навивається смуток на очі.

— І мені жаль, та що зробиш.

Незабаром до воріт під'їжджає дядько Трохим з батьком, і наш невеликий двір повниться гомоном. Дядько Трохим з усіх боків починає оглядати й теребити Обмінну, а тато не втримує насмішки:

— Дивишся, чи не обернулась перед торгом на коня? Дядько хотів було насупитись, але передумав і посміхнувся отими карими очима, в які звідкись захопив такі золоті обідки-персні, що вони аж приворожували жіноцтво.

"Ти ж, коли йдеш на люди, прикривай свої персні повіками!" — не раз наказувала йому жінка.

— У вас горілки нема? — питається дядько Трохим, не відсїупаючи від Обмінної. — Підпоїти треба її.

— Підпоїти коняку? Та що ви, Трохиме? І для чого це? — дивується мати.

— Горілка дає блиск очам і на якийсь час молодить коня, — зі знанням справи пояснює дядько Трохим, який дуже любляв товктися по ярмарках.

— А зуби вона теж молодить? — підсміюється тато.

— А зуби їй треба було б почорнити, бо, коли в коня чорні зуби, — і ліверант* (* Баришник.) і років не визнає.

— Так у неї уже на голові посіялась гречка* (* У старого білого коня з'являються пучечки чорного волосся, а в чорного коня — білого. Це волосся зветься гречкою.).

— А гречку треба пофарбувати.

— Багато чого їй треба, то не будемо тратитись ні на фарбу, ні на горілку.

— Діло хазяйське, — посмутнів дядько Трохим, який умів підпоювати коней, а після такої роботи не забував і про блиск у своїх очах.

Уже зовсім розвиднілось, коли ми вибралися за село. Звідусіль їхали і йшли на ярмарок люди, і спереду, і позаду порипував сніг, озивалися голоси, а дівчата всю дорогу притрушували сміхом, і, прислухаючись до них, старі липи осипали блакитну паморозь.

Біля перехрестя ми наздогнали дядька Володимира. Він так тягнув за собою залигану корову, наче збирався посадити її собі на плечі.

— Володимире, не скрутить їй в'язи, — обізвався дядько Трохим. Скупар блиснув лихим оком, але дядько Трохим не відстав від нього:

— Володимире, садовить її на плечі, а то вона вас на роги посадить.

— Є й безрогі, що на роги садовлять, — нарешті похмуро обзивається дядько Володимир.

— А скільки за корову правите?

— Усі гроші.

— А молоко від неї, Володимире, хоч на Великдень бачили?

— Краще б я тебе, такого, безклепкого, не бачив. Але дядько Трохим не гнівається, а сміється і вже націлює очі на узбіччя:

— Ось подивіться на танець!

Там, біля липи, мало не плачучи, стояла тітка Дарка, а за пару кроків од неї, мов навіжений, крутився і підскакував підгонистий підсвинок.

— Дарко, він у тебе карапет чи польку-бабочку розучує? — запитав тато.

— Ох, і не питайте, що ця холера витанцьовує, — аж застогнала жінка. — Купила ж на свої гроші нещастя. Думала, кабанчик, а він — кнорус. То кум напоумив перед торгом залити його горілкою, а він що витворяє! — Жінка вдарила кноруса хлудиною, той з переляку зробив пару карколомних стрибків, осів на задні ноги, кувікнув і здивованими червоними очима поглянув на господиню.

— Він у тебе і на сцені зміг би виступати, — засміявся тато і багатозначно глянув на дядька Трохима.

— Свиням горілка не так іде на душу, як коням, — пробубонів дядько Трохим.

— От не знав досі, що й свині мають душу, — підсік тато дядька Трохима і покивав рукою тітці Дарці: — Повертайся, жінко, додому та протверези свого танцюриста огірковим розсолем.

— Так, напевне, й доведеться зробити, — сумовито погодилась жінка. — Пропав торг, пропала й горілка. А щоб тобі, сякий та не такий!..

І де тільки того люду береться на ярмарку?! І як він не загубиться в отій рухливій каші, що розбухає, коловоротить, гуде, сміється, торгується, марнословить, озивається іржанням коней, ревінням волів, дзвоном заліза, горшків і струнами лірників?

І чого тільки тепер нема на ярмарку?! І кожухи нижче п'ят, щоб за собою промітали сніг, і коротенькі, обшиті смухом кожушки для дівчат і парубоцтва, і свитки, і киреї, і чоботи різних фасонів, і постолі, які сміються усіма зморшками, і шапки, як стіжки, і такі вкорочені, що й з вухом не поздоровуються, і рукавиці, і ногавиці, і циганські сережки з червонного золота, і персні під золото. І все це саморобне, зі своїм мудруванням і хитруванням.

Є тут і фабричні сукна: англійські, французькі, німецькі, австрійські, — усі відбиті в завойовників; купують їх не так статечні люди, як фертики-вітрогони і писарі, що хапаються за хвіст моди і цим показують увесь свій розум. Навіть какао в нас є! Захопили дядьки це добро на станції Жмеринка, вигрузили з чужинського ешелону, привезли додому, нюхають, як тютюн, і не знають, що воно за дивина: чи перець пахучий, чи щось інше. А жінки здогадалися, що то за-гранична глина, розколотили її водою та й почали підводити призьби. А який із цього толк? На це мастіння, мов навіжені, накинулися свині й почали з деревом обгризати призьби. Але тепер і в нас довідались, що воно за какао, та подивляються на нього зневажливо. І коли хтось вередує з їжею, насмішувато запитують:

— І що ви будете споживати: какао чи хляки?

А якої тільки олії нема в нас! І соняшnikової, і льняної, і конопляної, і з рапсу, і з кользи, і з рижю, і з маку. І така вона, кажуть, корисна, що допомагає навіть тим, у яких чогось не вистачило олії в мізках.

А от краму на ярмарку мало, і він кусається — дуже дорогий. Саморобне полотно тепер заміняє хліборобу крам.

Над дорогою прямо різнокольоровими пагорбами підіймаються горшки, миски, полумиски, глечики, ринви, макітри, і жінки руками вибивають із них передзвін.

— Хіба це горщик?! — вихваляє гончар якісь мелодиці своє черепа. — В ньому більше дзвону й приварку, ніж в іншій голові...

— Ось Варвара, що ніч обірвала, а день доточила! — показує маляр жіноцтву молодюсінку веселоку в стрічках Варвару, що зовсім не схожа на святу.

— Чого ж твоя Варвара в стрічках? — підозріло допитується немолода жінка.

— Бо вона ще не дожила до ваших років, їй теж хочеться подівувати...

— Беріть, чоловіче, дешевше за кадуб.

— Ніяк не можу дешевше, — впирається статечний бондар з вусами Тараса Бульби. Навколо нього, як вояцтво, стоять великі кадуби, бочки, бочата, а в них то зітхає, то посвистує вітрець.

— Чого ж не можете? Чи він родив вас?

— Та ні.

— А може, він із срібла-золота?

— Та ні, — тягне своє бондар.

— То чого ж тремтите над ним?

— Чого? Я в цьому кадубі, чоловіче, сім років ховався від жінки, лише на восьмому дійшли до згоди. Жаль за дешево прощатися, — собі дорожче коштує.

— Га-га-га!..

На худоб'ячій торговиці наша Обмінна не привернула уваги покупців. Прив'язана до саней дядька Трохима, вона, похнюпившись, перетирала сіно і, очевидно, думала про людську невдячність. Купці зневажливо проходили повз її натруджені роки і зупинялися біля тих коней, що мали в очах не горілчаний блиск.

— Довго нам доведеться її водити по ярмарках.

— На всякий товар є купець, — заспокоїв тата дядько Трохим. — Знайдеться і на Обмінну.

— Хоч би за неї десятку дали.

— Може, і десятку дадуть, може, й на дев'яти зійдетесь, та й вісім — гроші, — не журився дядько Трохим. — Головне, щоб свіжа копійка забряжчала. А он і Володимир купців розганяє, — видко, загилив ціну, як за рідну маму. Може, пособити йому?

— Пособляй.

Дядько Трохим підійшов до скупердяги, перекинувся кількома словами і схопився обома руками за голову. Дядько Володимир хекнув, подумав, махнув рукою: мовляв, де мое не пропадало. Тоді дядько Трохим втиснувся в гурт і витягнув звідти дядька Миколу, той підступив до корови, зміряв її лукавим оком і заговорив, як у цимбали заграв:

Чуєте, люди добрі! Продається корова — не корова, а диво! Має вона чотири дійки, два роги, один хвіст — і все доїться! В дійках — молоко, роги збирають масло, а хвіст — жир.

Покупці одразу посунули до корови дядька Володимира, і навкруг нього зчинився регіт.

До нас молодцювате підійшов дядько Трохим.

— То продасть Володимир корову? — запитав його батько.

— Тепер продасть, якщо не передумає: Микола так її розхвалить, що й Володимир повірить йому.

Незабаром дядька Трохима, тата і маму добрі люди покликали запити могорич.

— Як же ми всі підемо? — завагалася мати.

— Чого ви, Ганю, журитесь? — знизав плечима дядько Трохим. — Залишимо тут Михайлика, і хай править за коняку всі дванадцять карбованців. Хіба ж ми надовго? Ти ж, хлопче, не продешеви! — блиснув на мене веселими золотими персями і подався з батьками на могорич.

Коли вони загубились у людській коловерті, я хотів було на хвилю од скочити до кобзаря Демка, голос якого долітав з другого кінця ярмарку. Та в цей час коло саней, наче вкопаний, зупинився цибатий, у високій шапці селянин. Він здивовано дмухнув на свої вуса, відділив од них два прокурених віхтики, потім обережно обійшов навколо Обмінної, хмикнув і запитав мене:

— Вона ще жива?

Такої насмішки тато не вигадав би. Я сердито зиркнув на просмішника й одвернувся. А покупець погладив коняку, провів рукою по її голові, і — диво — Обмінна не вишкірилась, а стиха заіржала.

— Таки жива! — ще більше здивувався дядько. На його прив'ялих щоках і під його вже роздвоєними вусами ворухнулася усмішка.

Хотілося мені спересердя щось відрізати йому, та якось стримався.

— Хлопче, а скільки цей одер править? — хитруватенько подивився на мене покупець.

— А нащо він вам?

— Та думаю поставити його в рамку і любитися.

— Оце ж і ми робили.

Покупець засміявся і знову запитав:

— То яку він ціну править?

— Дванадцять карбованців.

— То чого так дешево правиш? Чому не всі двадцять?

— Це вже тата спитайте.

— А де ж він?

— Десь на ярмарку, — пожаліснів мій голос. Я догадався, що переді мною стоїть справжній покупець, — Дядьку, ви думаете купити її?

— Таки думаю. Або що?

— Я не радив би вам цього робити.

— Що-що?! — витріщився на мене цибань, відстовбурчив губи на піваршина від зубів, а потім розреготався. — Оце наскочив на продавця! Такого ще не зустрічав на своєму віку! Кумедія, та й годі!..

Йому це була комедія, а мені — горе.

— Чого ж ти не радиш купувати? — аж нависає наді мною покупець.

Я оглянувся. Навколо ворухився, гудів, бив у шкарубкі долоні, сміявся і видзвонював ярмарок, — йому байдуже було до моєї тривоги й смутку.

— То чого ти не радиш мені бути вашим сватом? — нетерпеливиться цибаневі. — Скажеш чисту правду — куплю бублика.

— Не треба мені вашого бублика.

— Коли такий пишний, то як хочеш. Говори, що маєш казати.

— Ви ж татові не скажете?

— Нащо мені на спільника наговорювати? — правдиво дивується увесь вид цибаня. — Говори!

— Стара вона дуже.

— Стара, але здужала, — заступився за Обмінну покупець. — Ви їй западинки під очима не заливали теплим воском?

— А це для чого? — з острахом запитав я. Цибань пальцями поторгав у Обмінної западинки.

— Розвелось тепер хитрунів, які й коней підмальовують, щоб нашого брата

обдурити. Ще яку вона має гандж?

— Трохи кривоклуба...

— Для робочої коняки — це не велика біда. Ще що?

— І вредна вона: кусає і хвицається. А швидко поїхати на ній і не здумайте.

— Спасибі, хлопче, утішив. Ох і втішив, — знову засміявся купець, усяк обмацуючи мене здивованими очима. — І де тільки ось такі продавці беруться? Чи тебе, може, найняли відганяти купця?

Саме на ці слова повернулися розчервонілі батьки й дядько Трохим. Я одразу ж притих, поменшав, а купець насмішкувато звернувся до батька:

— Чим ви, чоловіче, свого рисака годуєте?

— Золотими галушками, — не розгубився батько.

— Воно й видно, що золотими, бо всі зуби проїджені. А яка ціна йому?

— Хіба дитя не казало?

Купець підморгнув мені вусами, на які напірав червоний, як перчина, ніс.

— Дитя таке сказало, що вам треба ще доплачувати, щоб хтось узяв цього рисака.

— Ой дядьку!.. — скривився я і одразу так подався назад, що мало сторчака не зарив.

— Що ж мале напатякало вам?— вірить і не вірить тато покупцеві.

А в того сміх аж горбаки на щоках вибиває.

— Казав, що ваша коняка і стара, як Ветхий закон, і кусається, і хвицається, а швидко поїхати на ній — нічого й думати.

— Оце дочекався помочі! — батько так зиркнув, що мені в очах і під ногами закружляв весь ярмарок.

— Так-так, — нахмарився й дядько Трохим. — А ще й у школі науки проходить. То й бери такого на ярмарок.

Покупец, аж перехитуючись од реготу, поклав руку на батькове плече:

— Та ви, чоловіче добрий, не дуже й гнівайтесь на свого дотепника. Все це я знаю краще за нього і за вас: кобила ж колись була моєю!

— Вашою?! — зовсім стали круглими очі в дядька Трохима, а по їхніх перснях пройшов туманець. — Невже вашою?

— Моєю! — добродушно засміявся цибань. — Я ще якимсь підпилим дивакам продав її за коня і після того сміявся два дні й три ночі. Прокинусь і сміюся!

— Веселий ви чоловік, — не знає, що сказати, дядько Трохим. Батько ж від цієї мови жвавішає, а я починаю потроху оживати.

А цибань, щось згадавши, підходить до Обмінної, обнюхує її губи й питається:

— Ви її горілкою не підпоювали?

— У нас не ваша вдача, — насуплюється дядько Трохим, а в тата ямка на підборідді здригається, бере "соб" — на сміх.

— Та ви не гнівайтесь: хто кого не піддурює на ярмарку, — приязно поглядає цибань на дядька Трохима. — На ярмарку ми всі потроху стаємо циганами. А з вами, надіюсь, сватами будемо. Га?

— Може, й будемо.

— Продав я колись оцю шкапину за десять карбованців, а тепер беріть дев'ять — і по руках. Треба ж хоч жінку порадувати, що викрутив у когось свого карбованця. Як ви на сеє?

— Хай буде так! — Батько вдарив рукою об руку дивацького покупця, а той теж ударив батькову руку й поліз до кишені по калитку.

— От люблю, коли якась комерція є! — нарешті розвеселився дядько Трохим і гримнув на мене: — Як же ти, отецький сину, міг такого намолоти? Га?

Я спідлоба глянув йому у вічі й відповів:

— Бо мене мій тато вчили говорити тільки правду.

— Усюди, але не на ярмарку! — заграв очима батько. — В торгу і святі правди не кажуть, — неінтересно торгуватись буде. Бублика хочеш?

— Ой хочу! Коли можна — з маком!

— Ще й з маком? — погрізнішало батькове надбрів'я. — Дома я тобі утру маку!

— Е? — не повірив я, бо хіба не видно, що гроза вже проходила над моєю нерозумною макітрою.

А тим часом покупець киває нам головою і вже тягне за повід Обмінну. Я підбігаю до неї, прощаючись, охоплюю обома руками її голову і бачу, як у великих, роками притемнених очах стоїть людська печаль.

— Дядьку, ви ж тільки не бийте її, бо вона стара, спрацьована, — мало не плачучи, благаю селянина.

— Та не буду її кості калічити, — пообіцяв покупець та й повів з торгу уже не нашу Обмінну.

Я довго-довго дивився їм услід, аж поки не зникла з очей спочатку Обмінна, а потім висока шапка селянина.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Чи знаєте ви, що таке галіфе з полотна?

На це сам Микола Васильович Гоголь відповів би негативно:

"Ні, ви не знаєте, що таке галіфе з полотна".

І краще б не відати цієї розкоші. Та багато чого довелося зазнати дітям країни, що стала серцевиною нового світу.

Війни, розрухи, блокади, нестатки пригнули наше село до убогого рала, до саморобного ткацького верстата і до мертвотного сліпака. Наша молода історія йшла по селах не в сріблі-злоті, а в шорсткому саморобному полотні, та все одно в її веселих блакитних очах стояли світи надій!

Тоді і наші майбутні вчені, і майбутні астронавти, і чародії слова прокидалися і засинали під хурчання маминого веретена. Це хурчання приносило їм у сни джмелине дзижчання, і спів рожевої гречки, і помах крил вітряка, і якісь такі думи, від яких у людини прорізалися нові дерзання чи крила.

А які думи снувалися тоді у головах матерів? І чи багато хто згадав, що в отому білому полотні, яке розстелялося по всіх усядах і за копійки розкочувалось по

бундючних експортах, горбились безсонні ночі, пригашений сліпаками цвіт очей і стогін протертих пучок?..

Я не дуже полюбляв роботу біля терниці, бительниці, прядіння, снування, зоління, але дуже любив, як ткалося і вибілювалося полотно. Коли ви не знаєте, як наші матері білили полотно, то ви багато чого втратили.

Це починалось тоді, коли на лужках і левадах затоплений латач прямо в барвінковій воді засвічував свої весільно-золоті свічада, а з лісу обзивалася зозуля. І от рано-вранці, ще й ранесенько, коли в селі позіхає ледащий туман, на лужок із полотном на плечі приходить господиня. Вона стає обличчям до приімленого сонця, накупує ним свої вії, щось довірливо шепоче йому, а далі, підтикавшись, босоніж, як лелека, входить у воду, вибираючи таке місце, щоб низ полотна лежав на воді — на латачі, на траві і м'яті, а верх насновувався променем. А коли б цього не було, то взимку наші суботні сорочки не пахли б м'ятою, не озивалися б зозулею і не марилося б нам весною...

У ті полотняні часи в нашому селі пішла мода на галіфе, і так вона пішла, що, мов лихоманка, охопила всіх чоловіків. І яких тільки у нас тоді не було галіфе: і круглих, як півбубона, і напівкруглих, і тих, що починалися вигином, а закінчувалися дужкою, і таких, мов перевернута голова бика, і зовсім ріжкастих. На що вже дівчата — і тих спокусила мода: дарма що вони тоді ще не носили штанів, все одно деякі придумали галіфе на рукавах сорочок: починалося воно прямісінько від чохла і зникало, не доходячи до пліч. Правда, це галіфе не було таким пишним, як у парубоцтва, але й воно викликало заздрість чи зневагу у тих, яким літа не дозволяли ганятися за модою.

То що після таких кравецьких новацій мусив робити я? Теж канючити галіфе. На це мати обміряла мене насмішкуватим поглядом і відповіла:

— Гарний ти і без галіфе, такий уже гарний, що далі нікуди. Я пропустив характеристику повз вуха.

— А в галіфе, мабуть, ще кращий буду. Ось самі подивитесь.

— З мене досить і такого вариводи, — чогось не бажалося матері, щоб я став кращим.

— Так уже, мамо, хочеться того галіфе...

— А дубового сала чи березової каші не хочеться? Он краще побіжи хопти нарви.

— А галіфе пошиєте?

— Як тобі шити: упоперек чи повздовж спини?..

— Хіба ж галіфе на спину шиється... — ще не здаюся я.

— Можна й на спину, аби витримала вона, — і насмішкувато, і журно посміхається мати.

Видать, мода не дуже хвилювала її, і я згодом змирився, що розживуся на галіфе, коли матиму в руках своє ремесло і копійку. І раптом таке свято перед самим різдвом!

Прокидаюся вранці, кидаюсь до одешинки — і сам собі не вірю:

на всю нашу скриню розкапустилось галіфе, і не просто з полотна, а до синього блиску нафарбоване бузиновим соком. Таке галіфе здалеку може зійти і за крамне! А чорні поворозки на ньому — із справжнісінької "чортової шкіри", що навіть дорослим

іде на святешні штани.

— Ну, як воно, сину? — обертається од печі мати.

— Ой спасибі, мамочко... Як же ви без мірки?

— А що там міряти в тобі: шкірку та дірку? Вузькі будуть — розтягнемо, широкі — підшиємо, довгі — на виріст підуть.

От як тоді в селі дивилися на моду, головне було, — чи то в одежинці, чи то у взутті, — міцність.

— Приміряти можна?

— Та вдягайся. Сьогодні у них і в школу підеш. А ввечері, як захочеш, комусь вечерю понесеш.

— Я до дядька Себастьяна піду.

— Ох і надокучаєш ти йому.

— Це я чую тільки од вас, а не від нього.

— Можна й до дядька Себастьяна. Одягайся.

Аби ж ви знали, як приємно зашелестіло галіфе в моїх руках, як повіяло на мене весняною м'ятою, а поворозки заворушилися, наче живі. Одягнув я галіфе, одразу підріс і покращав сам собі.

— Як воно, мамо?

— Та, здається, нічого. Тільки наче одна галіфина трохи меншою вийшла.

— Таки справді менша.

— То я підріжу більшу.

— Е, ні, ще знову не вгадаєте. Я краще меншу буду потроху розтягувати.

— Розтягуй, як не маєш іншої роботи.

Доки мати готувала королівське снідання — картоплю-нелупку, я зосереджено вовтузився біля галіфе, розтягаючи його і пальцями ззовні, і кулаком зсередини. Те, що воно було пошите трохи не так, не дуже бентежило мене.

В школі моє галіфе помітили і сторож, і учні, і вчителька. Учні вітали нову одяганку сміхом, різними вигуками і підняли мене на ура; учителька ж посміхнулась і схвально кивнула головою, а сторож назвав мене кавалером і на якийсь час притьмарив мою радість. Це ж треба видумати ось таке паскудне слово! Зате Люба аж охнула, коли побачила мою обновку:

— Прямо як городське!

— А чого ж, — запишався я, поправляючи меншу половину.

— Ти в ньому і на ковзанку десь-то не підеш?

— Піду.

— Е?

— Хіба воно мене родило?

— Не побоїшся замастити?

— Пусте, — кажу так, наче мені щодня доводиться ходити в обновці. — Ти прийдеш на леваду?

— А даси ковзани?

— Як дуже попросиш, дам, бо хто ж буде лід орати носом!

— І чого б я ото пишалась, хоча й у галіфе, — в'їла Люба і кинулась до дівчат.

Після школи, вибравши слухну хвилинку, я тайкома од батьків чкурнув на ковзанку. І що дивно, — ідучи селом, я теж метляв незастебнутою свитинкою, щоб усі бачили мое галіфе. Тепер я розумів Юхрима Бабенка, як йому хотілось похвалитися своєю австрійською та англійською одежиною.

Обновку помічали люди, дивувались, казали, що вона дуже личить навіть такому отрясі, як я. А мене гордощі все підносили й підносили вгору, і я вже залітав у той час, коли буду вчителем і доскочу аж сукняного галіфе. Що тоді скаже наш сторож?

На ковзанці вже гамірно, мов на ярмарку. І як тут не вививається малеча, і на чому вона тільки не катається: все в неї є, окрім фабричних ковзанів. А саморобки тут зібралися такі, яких тепер уже ніде не побачиш. Але й на них усі веселооко зустрічають свою волю. А коли хто й упаде, його одразу ж притрушує безтурботний сміх.

Я стаю на свої фасонисті, дротом підперезані ковзани і рвучко відштовхуюсь гострим шпенем. Піді мною одразу писнув, зашипів лід, а біля вух обізався вітрець.

"Здоров, шибенику!" — в думках вітаюся з ним і знову шпенем та шпенем у лід — і вперед-уперед, та пригинцем, от так, щоб сльоза набігала на очі, а вітер лишався позаду. Спробуй дожени! Тільки й твого, що за полу свитинки потримаєшся!

А лід сьогодні аж виграє на скрипці, і такий він після великої відлиги чистий, що під ним видніється печаль затоплених верболозів і трави. А хіба це не радість — витягувати з нього посвист і чути в своїх ногах вітер?!

— Михайлику, Михайлику, го-ов! — наспівне обізався біля верб Любин голос.

Ой, яка вона гарна сьогодні в новенькій спідничці, сачку і великій терновій хустці! Я повертаю до тих верб, яким літа вижолоблюють середину, а Люба поспішає мені назустріч.

— Іч, яка ти сьогодні!

— Яка? — радіє, грає очима і соромиться дівчинка.

— Святешна.

— Бо ж сьогодні свят-вечір заходить. Мама навіть дала мені свою хустку. Бачиш, які на ній квіти? — і хвалиться, і соромиться хвальби, щоб я часом не підсік її насмішкою.

Хустка справди гарна: на чорній основі, мов на шматку селянської долі, так зацвіли червоні квіти, що за ними і не видно темної печалі.

— Тітка Василина теж запиналась нею, коли їздила співати в театр. Ой, їй так плескали в долоні, так плескали, навіть у газеті в цій хустці надрукували.

— У цій? — одразу дорожчою і чарівною стає для мене ця хустка, що стільки вбрала в себе вогнів і очей.

— У цій самій. Дивовиддя, а не хустка.

— А як тепер тітчин дядько?

— Спочатку потай журився, а тепер потай пишається і таку любов показує, якої навіть за парубкування не було. А дехто під'юджує його. Я трохи поковзаюсь на твоїх.

Можна?

— Тільки не впади.

На це Люба махнула рукою і розважливо сказала:

— Хіба обійдешся без цього?

Вона невпевнено стала на ковзани, вдарила шпенем у лід, а ноги її одразу пішли врозтіч.

— Ти б їх мотузочком спутала, — вкусив я, а Люба, замість відповіді, показала кінчик язика. Побачивши його, я засміявся.

— Ти чого? — здивувалася дівчинка.

— У тебе і язик темний, як обличчя, а я й не помічав цього.

— Хі-хі-хі, — злетіла з ковзанів Люба й вхопилась обома руками за живіт. — Втішився, пустомолот!

— Чого це я пустомолот?

— А чого видумав таке?

— Хіба я винен, що в тебе язик чорний?

— Це ми сьогодні їли парені чорниці, — і в усіх, навіть у тата, почорніли язики, наче в сажотрусів. Навчиш мене трохи їздити?

— Поїдемо далі, — з опаскою поглянув на те місце, де коловротилась школярня: не дуже хотілося, щоб тебе підняли на глузи.

— Можна й далі.

Поміж вербами і верболозами я на ковзанах помчав до тієї Ведмежої долини, де побіля містка самотіє хутірець-однохатка і де ми колись з дідом знаходили в'юнячі й карасині місця... Ех, діду, діду, хто мені тепер збудує вітряка, хто посадить біля його крил молодого лебеденка?

Я зупинився на круглику отого плеса, де ми з дідом спіймали найбільшого щупака. Тут лід був такий тоненький, що чулося, як під ним стиха жебоніла і пересварювалася із берегом вода. А на березі, неначе сивочубі діди, стояли засніжені стіжки; перехоплюючи сонце і вітер, вони тихо-тихо бриніли і струщували сльози на сніг.

— Михайлику, а тут не страшно? — підбігла захекана і розчервоніла Люба.

— Чого тобі страшно?

— Тут вода зовсім жива. От бачиш, як вона дихає? Ходімо звідси.

— Нічого, таку вагу, як твоя, витримає. Ось ставай на ковзани.

— Я трохи далі!

— Дрижаки позичаєш?

— Що не кажи, а страшнувато!

Люба стала на ковзани подалі від течії, я взяв її за руки і, задкуючи, потягнув за собою. Якщо ж її ноженята йшли врозтіч, то зупинявся і вчив, як треба триматися, а далі знову тягнув за руки. А коли ця учоба надокучила, забрав у неї ковзани, присвиснув і, хизуючись, помчав, як хотілось мені: з такими викрутасами та обертасами, що аж навколо затанцювали верболози і верби. Вітер ловив мене, а я його, і дарма що на очі набігали сльози, — в очах було повно завзяття.

— Ти прямо, наче метелиця, кружляєш! — захоплено сказала Люба і аж затанцювала на льоду, і затанцювали її червоні квіти.

А я після її слів, як дідько, вивертів коло, вивинувся на ясенець, а відтіля знову помчав до сивочубих стіжків.

І враз піді мною засичав, увігнувся і тріснув лід, по ньому поповзло сліпуче павутиння тріщин, враз підстрибнув угору берег, а з очей почали випадати сонце, стіжки і верби. Вода обпекла мене, мов полум'я. На щастя, руки мої, випустивши шпень, зависли на льоду, я в одну мить вилетів з річки і, сам не знаю як, опинився на березі біля верби.

З моєї свитини і, головне, з галіфе задзюрчали струмки, а в чоботях зажвяхкотіла вода. Затуманеними очима побачив ополонку, павук тріщин округ неї, що бавились сонцем, і мій самотній, прибитий до берега ковзан.

Розгубившись, я не знав, що робити, і насамперед витирав рукою обличчя, а неслухняні зуби в цей час почали вибивати противну чечітку.

— Ой Михайлику, ти не втопився? — підбігла до мене перелякана Люба. З її щічок зникла смаглявість, а оченята зовсім округлились.

— Та, здається, не втопився, — спробував ще бадьоритися, але з цього нічого не виходило.

— Зараз же скидай чоботи! — наказала Люба.

Я слухняно сів на погорблене коренище верби, що пробилося з-під снігу, а школярка обома ручатами вчепилась у чобіт, стягла його і вилила брудну юшку. Коли я перевзувся, Люба одразу ж потягла мене в село.

— Побіжімо до нас, це городами зовсім недалеко. І твої батьки не дізнаються.

А мені в очах меншає день і збільшуються квіти на її хустці. Понад берегом, а потім городами помчали ми в село. І вже недалеко від Любиної оселі я завагався:

— А що скажуть твої батьки?

— Батько зараз у лісі, а мама скажуть, щоб ти ліз на піч і не журився, — передала мамин голос.

Зовсім захекані й знесилені, ми добралися до Любиного дворища, посеред якого стояла лісова кізочка. Побачивши незнайомого, вона, мов тінь, майнула й зникла в оборі. Тільки ми розчинили хатні двері, як нас обдали пахощі сіна, узвару, свіжоспеченого хліба і яблук.

"Це ж кому святий вечір, а комусь — грішна купіль", — знічений, задубілий, зупиняюся в куточку біля судника, а невірні ноги починають бити дрижаки.

— Ой смутку мій, що з тобою, дитино?! — мов крильми, майнула білими в квітах рукавами чорнява молодиця, на мить застигла посеред хати і злякано запитала в Люби: — Ви в ополонку вскочили? — Потім квіти на її рукавах опали, охопили мене. Я опинився посеред хати, залишаючи за собою брудні сліди і патьоки.

З печі виглянуло і з того дива заплакало ув'язане білоголове, мов кульбаба, дитинча. Ви, певне, і не знаєте, як ото колись прив'язували малечу? Ненастанна праця навчила наших батьків робити це просто й хитромудре: у сволок увірчувалось кільце, до

нього чіпляли мотуз, другий кінець перекидали за комин і так ув'язували, під пахви дитину, щоб вона могла гарцювати по всій печі, але не впасти з неї.

А тим часом тітка Оляна спритно скидає з мене свитинку, чоботи, сорочку, підштовхує у плечі до лежанки, і я не стямлююся, як опиняюся у півтемряві на печі в кумпанії з наляканою куль-бабкою.

— Скидай, дитино, штанці та насухо витрися рушником. Соромлячись, я скидаю своє пожалюгідніле галіфе, а тітка Оляна одразу жахається і сплескує руками:

— Ой, пропали ж твої ніженьки, дитино! І що ти робитимеш у білому світі? — заголосила вона і цвітом на рукавах прикрила обличчя.

Глянув я на свої ноги і теж перелякався: вони були темні, аж чорні. От що робить з людиною мороз. І так мені стало жаль себе, що повіки мої одразу набухли слізьми. Я витер їх рукою, а тітка Оляна, кусаючи уста, обережненько тернула полотняним рушником по моїх ногах.

— Не болить?

— Хіба я знаю?

— Задубіли, не чуєш, видко, їх. — Тітка ще провела рушником — і сталося диво: з-під полотна на моїх ногах з'явилися білі смуги.

Я глянув на тітку, тітка на мене, вона засміялася перша, я за нею, а далі хихикнула Люба, і навіть мале верескля здивовано сказало: "А".

— Ой смутку мій, а я, дурна, в темені і не добрала, що це з твоїх штанців облізла бузина! — Навколо тітчиної голови застрибали квіти, вона сама стала схожою на квітку, а в очах її набилося стільки радості, що вона почала стікати сльозою.

— Ну, чого ви, тіточко, плачете?

— Бо стільки через тебе страху і жалю наковталася!.. Ой, шибеник ти, шибеник. Де тільки на тебе росте лозина? Чуєш тепер ноги?

— Чую, тіточко! — аж нагнув голову, прислухаючись до них.

— Ану, давай розтирати разом, щоб і мороз, і трясця, і застуда разом утікали з ніг. Чекай, я їх ще святковою горілочкою витру. Від неї запишиш у мене, як в'юн.

І справді, я попискував, наче в'юн, а тітка після розтирання ще й щипнула мене:

— Щоб ходив здоровий і не журився!

Потім вона кинула мені кожуха, а сама взялася за мої чоботи, свитину, сорочку і галіфе, не забуваючи й на тісто поглянути, і метнутися до печі, і набрати в праску вугілля, і з бортяниці внести меду і з ним у руках насваритися на куріпку, що почала добиратися до куті.

А куріпка одним оком поглянула на тітку Оляну, проспівала:

"Чир-хик" — і розставила крила. На це "чир-хик" тихенько-тихенько, наче тінь, увійшов дядько Сергій, який мав темне переспіле волосся, темні важкі очі, темну душу і срібний янгольський голос... Мені й досі дивно, як такий голос, що у церкві підіймався до самого бога, не міг пом'якшити дядькової злоби чи змити кіпоть із серця.

Дядько Сергій, не вітаючись, обнишпорив очима всю хату й присів перед куріпкою, а та, чуючи щось недобре, дременула під ліжку.

— Гарненьке дехто має м'ясце, — подичавили під віями звужені очі. — Оляно, продай свої куріпки, уже ж сам бог бачить, як прошу тебе.

— Я ж сказала: і не випросиш, і не вигрозиш.

На вивернуті губи дядька Сергія лягають зневага і зверхність, він підводиться й невдоволено хмикає:

— От чого не розумію, так не розумію: і самим не їсти, і комусь не дати.

— Не все ж, Сергію, треба їсти чи жерти. Наші куріпки — дітям радість.

Тіні пробігли по обличчі дядька Сергія.

— Нема тепер радості на світі, — починає міряти хату порепаними чобітьми. — Нема, і не скоро буде.

— Не каркай, лиховісний! — розпашілась темними рум'янцями тітка Оляна. — Від тебе й хата потінявіла.

— Ще раз підведи її глиною, — не дуже й сердячись, кидає похмурець. — А де ж твій господар?

— У лісі.

— І перед свят-вечором у лісі? — дивується вузький недобрый вид дядька Сергія. Тут він помічає мене й витріщується: — Вигриваєш злиднів на своїй печі?

— Все зле на тебе, некликаний! І нюшить, і нюшить чогось! — обурилась тітка Оляна. — Якщо ти, нелюдку, ворогуєш з Панасом, то чого маєш ворогувати з дитиною?

— А що, христосуватись накажеш із ним? — змірює мене таким оком, наче в ньому днювала і ночувала сама злоба.

— Іди, тумануватий, на три вихори! Тобі тільки, бачу, хвоста бракує.

— Зашкварчала, наче яечня на сковороді. От уже маю рідню!.. — Натягує на сторчкуваті брови шапку, гордо виносить із оселі порепані шкарбани й так хряскає дверима, що на долівку сиплеться біління.

— Ох і чоловік! Щоб тобі в душі було пусто, — з гіркістю і жалем говорить услід братові тітка Оляна. — Ви, діти, не зважайте — не на ньому тримається день.

З розмов дядька Себастьяна і тата я знаю, що ніч тримається на таких, як дядько Сергій... Правда, він притихне згодом, пригне голову і душу, щоб потім підняти їх над людським горем у страшні часц.

В революцію ж дядько Сергій потай водився із бандитами, хоча сам і не був у банді. Від них він мав грабоване добро, а їм постачав харчування і самогон.

Одного разу червоні козаки накрили його з бандитами і лісами повели на Летичів. І чи то з переляку, чи з туги дядько Сергій заспівав. Коли закінчилась пісня, до нього під'їхав немолодий командир і наказав:

— Іди додому!

— Як додому? — не повірив дядько Сергій.

— Ногами... Отакий голос мати — із бандитами водитись! Співав їм, тепер співай людям!

Того ж дня дядько Сергій опинився дома, відлежався у клуні, а другого ранку вже з насмішкою розповідав сусідам про свою пригоду:

— Тільки подумати: заспівав пісню — і червоні уневинили мене. Я думав: у них очі на камінних підмурках, а вони — на вологому місці... Обманював я очі жінок, обманув і нової власті...

В хаті стало тихіше. Тітка Оляна мовчки почала роздмухувати праску, потім пальцем торкнулася її споду, і от уже моє галіфе аж зашипіло і запарувало, — іще одна напасть відлягла мені від серця.

— Ти не журишся? — через якийсь час заглянула на піч тітка Оляна й подала мені одежинку.

— Ні.

— А обідати будеш?

— Ні.

— Чого так запишався? Не зважай на чийсь теревені — вони весь вік чіпляються до живого. Любо, давай ложки!

І хоч як я віднікувався, тітка Оляна принесла на піч полумисок з пісним борщем, в якому серед поморщених грибів хизувалась червона перчина, і наказала:

— Їж мені й не журися.

Я глянув на Любу і засміявся.

— Ти чого, надзигльований? — сказала тітка те саме слово, яке я чув тільки від свого дідуся. — Ну, кажи!

— А гніватись не будете?

— О, потрібна мені така печаль. То чого?

— Бо ви чогось за кожним разом кажете, щоб я не журився...

— Хіба? — спочатку здивувалась молодиця, а потім зітхнула й пояснила: — Бо що мені, як подумати, головне в світі? Щоб люди мали людяність у серці, хліб на столі і не журились...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Я вискочив із шкоди, як горобець із проса: навіть мати не здогадалася, де сьогодні побувало моє галіфе. І хоч воно трошки посвітліло, та це не дуже велика біда: хіба в слухну хвилину не підфарбую бузиновим чорнилом? А його мені не позичати, бо ще з осені заготував цього дива аж повну гранчасту пляшку. Після такого виробництва тато з місяць не міг налюбуватися моїми руками і все казав, що вони стали схожі на облізликх кротів.

Але тепер, взимку, я розкошую, мов кум королю: маю чорнило і для себе, і навіть на обмін, — уже три пера виміняв — вісімдесят шостий номер, череватеньке — ложечкою — і рондо. Правда, я їх одразу ж програв хитрому Цибулі, проте за ними не так шкодував, як за тими, що купує тато аж у Літині.

Мені навіть трохи смішно стає, що ні батько, ні мама, проходячи повз моє галіфе, нічого підозрілого не помічають. А може, це тому, що вони зараз мають немалу турботу: готування до свят-вечора.

Заклопотана і варінням, і мастінням, і прибиранням, мати ткнула батькові й мені шапки в руки, очима показала спочатку на коцюбу, а потім на двері й витурила нас із

хати:

— Ідіть, помічники, і до першої зіроньки не приходьте мені!

— Оце маю пошану від рідної жінки, — удавано зітхнув батько, натягаючи на вуха велику, мов стіжок, заячу шапку. Вона стає дуже гарною, коли з нею зустрічаються сонце й вітер: сонце надає їй полиску, а вітер мінить і мінить на ній кольори.

Ми з татом виходимо в клуню, де пахне примороженими снопами і сіном; біля засторонків, наче військо, в два ряди стоять золоті околоті, над ними з бантин звисають кетяги горобу, а над бантинами бавляться горобці, їм зовсім добре у нас — і їсти є що, і холод не страшний: як припече морозець, влітають у бовдур і вигриваються, скільки їм заманеться. Там на radoщах живкуни так вмащуються у сажу, що потім, коли вилітають на подвір'я, навіть коти розгублюються: яка це птиця з'явилася взимку?

— То як, сину? — косує батько на полицю, де лежать пила і сокира.

— Еге ж! — кажу я весело, бо тато страшенно не любить ні кисліїв, ні кислого слова.

— Хай пила замінить ковзанку?

— Хай! — безтурботно кажу, зиркаю на більшу галіфіну й чавлю у собі посмішку.

— Молодця! — хвалить тато й наводить на мене очі — бдне примружене, з приплющеними бісиками, а друге з бісиками на повний зріст. Коли батько ось так погляне на когось, то неодмінно чекай каверзи. Дочекався і я її. Тато по-кравецьки зміряв мене від голови до ніг, а потім з ніг до голови, зиркнув на двері й тихенько запитав: — А злякався дуже?

— Злякався? Коли?

— Уже й забувся?

— Ви про що?

— Про те, як ти в ополонку вскочив.

— То ви знаєте? — несамохіть вирвалося в мене. Я з переляку внімів, знітився і облизав уста, що одразу ж посмагли.

— Та знаю... Ну, чого став як мурований? — Тато обома руками охопив мене, одірвав од току й притулив до себе. — Шануйся, шибенику, шануйся. Що б ми робили без тебе?

І тепер у батькових очах я побачив не бісики, а зажуру й теплінь.

— Ой таточку!..

— Ну, що? — сумно спитав і торкнувся устами моєї брови, отої, що все забирається на чоло.

— Нічого, — ледь прошепотів і з вдячністю тісніше притулився до батькових грудей. Я хотів щось гарне-гарне сказати йому, але не знайшов таких слів і тільки зітхнув.

— Ніщо в тебе не болить?

— Ні, таточку...

— У чоботях не квакають жабенята?

— О, звідки їм узятися взимку? — не второпав я зопалу.

— Питаю, чи не мокрі ноги, бо їх треба тримати в теплі.

— Не мокрі... А мама знає про це?

— Не знає. А то було б нам сліз і на свят-вечір, і на різдво. Шануйся ж тепер на своїх ковзанках... Постараємось мамі на дровця? — ставить мене на землю.

— Постараємось! — одходжу я, хапаюсь обома руками за сокиру, а тато бере пилку, й ми, двоє чоловіків, поважно йдемо робити ділечко... І аби ви тільки знали, як сьогодні приємно бриніла-співала пилка, а ще приємніше перегукувалась із сокирою в саду луна.

От і вечірня зіронька стрепенулась за сусідським двором, де поскрипує і поскрипує над криницею журавель. Над хатами влягаються пахучі дими, на вулицях стає гомін і шарудіння саней, а снігами до кожної оселі бредуть фіолети. З хатини в святешній хустці й сачку виходить мати, на її обличчі уляглись урочистість, злагода і очікування казки.

— Де ви, господарі? — стиха, ласкаво гукає тата й мене і на піврозкритих устах тримає любов.

— А нащо ми тобі? — ніби дивуючись, озивається від дровітні тато.

— Просимо, дорогий муже, і тебе, сину, до хати, — з таким усміхом, з такою добротою вклоняється нам мама, що хочеться підбігти до неї і поцілувати руку.

— Кажеш: дорогий муже? А хто нещодавно страхав нас коцюбою? — удавано строго допитується тато.

— Це ж люблячи вас! А кого любиш — навіть коцюби не пожалієш, — грає мати розквітливими очима і дає нам дорогу.

— Ти диви! — похитує батько головою і, йдучи до хатини, чогось затримує материну руку в своїй. Чудні ці дорослі.

Хоч убога-убога наша хатина, та в цей вечір і вона покращала, побагатшала. Її бідність скрасили і вишиті рушники, і кетяги калини, і запашне сіно на покуті, й свят-вечірній стіл. На ньому зараз лежать три хлібини, грудка солі, височіє стос гречаних млинців і стоять з різними пісними стравами ті святешні мальовані полумиски, що бажають добрим людям і здоров'я, і щастя, і червоного цвіту.

Батько перший заходить за стіл, оглядає всі страви, від куті з маком до миски з бобом, і поглядом дякує матері за її старання... А який він поважний стає, навіть не посміхнеться, коли виносить корівчині покуштувати кожної страви, зготованої на свят-вечір. Ось він і бобу взяв у жменю та й з подивом сказав:

— Прямо не біб, а срібні карбованці.

Глянув я на миску, — і справді лежав у ній біб срібними монетами.

Та найбільш урочиста хвилина прийшла тоді, як тато з бичем від ціпа став на порозі під гіллям ясенів, на які позліталися зорі. Ось він поглянув у засніжену далечінь, що горбилась за селом, і тихо покликав мороза:

— Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти!

Я застигаю біля тата і не вірю, але трохи й вірю, що на дорозі, висвічуючи туманом борода, може об'явитися з мішком за плечима Дід Мороз і підійти до нас. А навколо так тихо, що чути, як у яеновому гіллі ворущаться зорі й обтрушують та й обтрушують

срібну паморозь.

— Морозе, морозе, іди до нас кутю їсти! — вже голосніше покликав тато.

Але й після цього ні на вулиці, ні на городах не обізвалися кроки дідугана. Батько ще й втретє покликав його, та він, мабуть, забарився на якійсь лісовій чи степовій дорозі. І тоді тато уже грізно наказав йому:

— А не йдеш, морозе, то й не йди до нас, і не йди на жито-пшеницю, усяку пашницю: іди краще на круті гори, на моря, на ліси, нам шкоди не роби!

Далі батько кликав сірого вовка. Він теж не поспішав, маючи свій клопіт у лісах. Не квапились на кутю чорні бурі та злі вітри. І тато закликав їх:

— А не йдете, чорні бурі і злі вітри, на вечерю, то йдіть собі в безвість, хліба не здувайте, полукіпків не валяйте, стріх не зривайте!

Потім тато навстіж відчиняє наші скрипчиві ворота: а може, приб'ється яка добра людина з дороги, то й погріє душу теплою стравою. І тільки після цього ми йдемо вечеряти.

Тепер за столом я й не пишу, прислухаючись до мови-сподівання батьків. Оті великі надії на хліб новий, на рій золотий, на щастя у дворі, на рогову й дрібну худобу в оборі сходяться і сходяться в нашій хатині, що й справді починаєш вірити: настане той час, коли господар на току буде зорі віяти, господиня в хаті золото прясти, а сиві срібноногі воли потягнуть за собою срібні плуги.

Аж ось на вулиці обізвалися колядники. Я перший вибігаю надвір. Колядники вже підійшли до хати тітки Дарки — зіздоноша, "береза" й міхоноша попереду, а "коза" й "дід" у страшній машкарі позаду. І чого тільки не виробляють ота "коза" й вертлявий "дід", лякаючи дорослих і дітей. Та ось задзвонив дзвонар — і всі притихли, з'юрмилися біля вікон, а зеленкуватими й синіми снігами, скільки світу видно, покотилися, задзвеніли молоді голоси, проганяючи недолю з вдовиної оселі:

А чи вдома, вдома та бідна вдова?

Нема вдома — пішла до бога,

Бога благати — щастя прохати:

— Ой дай, боже, два лани жита,

Два лани жита ще й лан пшениці,

Лан пшениці — на паляниці.

А ще гречки — на варенички...

Яка не є убога наша хатинка, а і їй колядники наспівали щастя, наспівали, що в нашому дворі будуть стояти і місяць, і ясна зоря...

Гай-гай, куди відійшли ті далекі роки? Вже одних колядників забрали війни, других — сира земля, треті стали дідами, а й досі віриться, що в твоєму дворі, біля тебе, стояли з одного боку місяць, з другого — ясна зоря...

По всьому селі порозходились колядники, до кожної хати зіздоносці прихилили мальоване сонце, нагадуючи людям, що вже справжнє сонце змилоствилось над землею. А он біля Зарічки обізвалася сива давнина, коли хмари ворогів обкрадали наше сонце і землю:

То не з моря тумани,

То із коней пара...

Од чорної погоні з Туреччини, з Німеччини, з Татарщини летять, Дунай перелітають козацькі коні, перелітають, не вмочивши у воду ні свого копита, ні козацького стремена...

Іду я з вечерею до дядька Себастьяна, прислухаюсь, як за тинами підстрибує морозець, придивляюсь, як у тінях і дрімливих місячних калюжках заколисуються хати, вбираю в себе колядки, думками й очима добираюсь аж до тихого Дунаю, де гуляли козаки. І так мені добре та радісно стає на серці, наче і я з козаками ломив неволю, визволяв добрих людей, щоб верталися вони на тихі води, на ясні зорі.

А на шляху в цей час обізався передзвін зброї і стрепен, загупали кінські копита Я в подиві оглянувся. В прозорій темряві імлісто вималювались побільшені постаті вершників. І ось повз мене, пригнувшись до грив, пролетіли-промчали на Літин червоні козаки, промчали тим старим Чумацьким шляхом, що спадає у місячний напівсон.

То не з моря тумани, то з коней пара обдала мене теплом. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, на цім світі. Я довго дивлюся услід червоним козакам, погойдую вечерею у вузлику і вже не знаю, звідки вони взялися — чи з тихого Дунаю, чи з-під синього Бугу, чи з-під зоряного пилу.

Отак і сходяться пісня і життя, присмерк давнини і світанок сьогодення. А наді мною вечір жменями засіває зорі, а біля мене арфами бринять підморожені верби, а під ногами голубі тіні бавляться з снігом, що іскриться зблизька і туманиться поодаль, як із коней пара. На леваді перегукнулися куріпки, — і вони поспішали в село на свій свят-вечір біля якогось стіжка чи клуні.

Задуманий і радісний, підходжу до подвір'я дядька Себастьяна. І тут ворота розчинені навстіж: а може, забреде погріти душу захожа людина?

Я дивлюся на поплямовану місяцем хату і вражено зупиняюся. Щб ж воно робиться? На хаті, в засніженому кустратому гнізді, де літували собі лелека й лелечиха, тепер стоїть самотній лелека і дивиться на схід.

"Протри, чоловіче, свої очі, — кажу сам собі, — бо ж над тобою глумиться якась вечірня мана".

Я й справді протираю очі, знову косую на гніздо, а в ньому знову стоїть цибата птиця. Та де ж вона в таку пору взялася і як не загинула в холоднечу? Тихенько, щоб не сполохати птаха, скрадаюся мало не до самої призьби і тільки тепер догадуюся, що в гнізді стоїть дерев'яний лелека. Хіба ж і в цьому не пізнаєш вдачі дядька Себастьяна? Захотілося чим-небудь здивувати і порадувати людей, особливо дітвору, от і поставив птицю в гніздо; дарма що вона дерев'яна, а комусь звеселить око і кине в душу хоч краплину весняного сонця.

І поки я собі люблюся птахом, поки перелітаю у весну, на ті лужки, де на латачі, м'яті, зіллі і сонці вибілюються полотняні стежки, мене тихенько окликає знайомий голос:

— Михайле, дитино, це ти?

— Авжеж, я, дядьку Себастьяне, — затремтів мій голос від радості і вдячності до людини, що першою, після мами, нахилила над моєю дорогою зорі, взяті чи то з неба, чи з доброго серця.

— От і добреї — виходить дядько Себастьян із сіней. — А я, чуєш, вдруге виходжу тебе виглядати.

— Е? — віриться і не віриться, і мені аж трохи лячно стає: за що оце шибенику перепадає стільки любові і від дядька Себастьяна, і від людей?

— Справді. Вже й на вулицю виходив: чи не напав на тебе, думаю собі, мороз чи сірий вовк.

Рослий, красивий, горбоносий, він підходить до мене, а я йому вклоняюся посеред того двору, де вітрець підмітає срібло, а дерев'яний лелека виглядає весну.

— Тато просили, мама просили і я вас прошу на вечерю, — кажу тихцем та й передаю чоловікові ув'язані в білу хустку горшки-близнята з теплим узваром і кутею.

— Спасибі, спасибі, дитино, — бере дядько Себастьян вузлик, а мене охоплює тією рукою, що все життя орудувала косою чи сокирою вдома, шаблею на війнах. І робота, і скорбота вибили на ній знизу глибокі борозни і мозолі, а зверху виліпили жили завтовшки з мої пальці.

— Це правда, що ти на льоду завалився?

— І ви знаєте?

— Я вже й на ковзанку їздив, і хотів було до вас приїхати.

— Ото б настрахали маму, — знову лячно стало мені.

— Дивися ж, хлопче, дивись! — ще тісніше однією рукою притуляє мене до себе дядько Себастьян.

— Буду дивитися і — вже веселіше кажу я і на інше збиваю думки чоловіка: — А де ви такого лелеку дістали?

— Славний?

— Славний.

Дядько Себастьян задирає голову, дивиться на лелеку, розтулює уста й починає сміятися. Він дуже гарно сміється, назбираючи на вії, очі й зуби місячне сяйно.

— Це мій друг вирізав лелеку із осики, а я вкрав його.

— Ви вкрали? — жахнувся я.

— А що було робити? Продати він не хотів, так я тихцем за лелеку — і в мішок. Постоїть у мене кілька днів, і завезу назад. Ходімо до хати.

Біля сінешних дверей навсторч стояло дві камінні плити, їх. не було ще кілька днів тому.

— Що воно таке, дядьку Себастьяне? — нахилиюсь до плит.

— Якась старовина. Ось бачиш, чиєсь життя вибите на них, — проводить рукою по напівстертих людях і конях. — їх один нерозумець, шукаючи скарби, викопав із старовинної могили та й поклав перед хатою витирати ноги. І досі не перевелись мастаки об чиєсь життя витирати ноги!.. Відібрав я ці плити-завезу до Вінниці: а може, згодяться вони добрим людям.

Ми заходимо до хати — в теплі пахощі сіна, хліба і свіжих липових ложок.

— От і гість до нас прийшов, Михайликом звати, — знайомить мене голова комнезаму із дядьком Стратоном, колишнім міністром селянсько-бідняцької республіки, далі з відомим на всю округу музикою Федоренком (його сім'я складає аж цілий духовий оркестр), з кобзарем Левком і навіть зі своїм батьком, що саме стоїть посеред хати в білій сорочці й білих штанях, мов розгніваний пророк: брови його звелися вгору, чуб настовбурчився на вітер, а вуса опустилися вниз, на дощ.

Я здогадуюсь, що старий знову чогось не помирився із сином і навіть у свят-вечір знайшов час гарикатись. А потім, дивись, і сусідам піде жалітися, що його сякий не такий розумець не має в голові олії. Старий ще й досі не може забути, що в революцію син узяв з економії не корову чи коня, а піаніно, і завжди, коли підходить до цієї панської забави, презирливо каже: "У-у-у..."-і пальцем шпиняє її в зуби.

Батько Себастьяна не дуже ласкаво дивиться на мене й бурмоче сам до себе:

— Злидні всіх країн, єднайтесь!

А в хаті всі, окрім нього, починають сміятися.

— Що, я, може, щось смішне сказав? — дивується старий, і дивуються під сивобрів'ям його перестояні, наче памороззю прихоплені очі. — Ні, таки піду додому, — не кумпанія ви мені! — береться за шапку і зачерствілий кожух, що лежить на скрині.

— Та чого ви і куди ви, тату? — дядько Себастьян рукою притримує сміх. — З вами так усім весело, їй-бо, давно так не реготав.

— Трясця твоєї матері! — обурюється батько. — Дурносміх завжди знайде з чого пореготати, навіть коли має піст на копійку. От подумайте собі, люди добрі, як мені дивитися на такого! Привозять йому горожани аж цілий полумисок грошей, та все новеньких, та блискучих, як молоді очі, кидають їх на стіл, — стіл щебече! Ще й могорич і закуски городські ставлять. А він, як бейбас, повертає гроші, повертає напитки-наїдки, а піаніну лишає собі. То хіба ж я винен, що на самісінькій середині його розуму розсілася дурість?! Коли б не вона, мав би чоловік грошви і на корову, і на кабана, і на вариво, й на приварок.

— Так то ж, тату, гроші від непмана.

— Ну і що?! Аби не від дідька! — старий випив чарку, поморщився і зажурився: — Ні, щось я тепер не те що людей, а навіть свого засмута ніяк не врозумію. І птиця на срібну сітку летить, а він аби знайшов навіть перо жар-птиці — віддав би у фонд.

— Революція, діду, зробила вашого сина таким, — обережно обіззався розумноокий дядько Стратон. Але й це не втішило старого:

— Говори та балакай мені! Революція — велике діло. Так чого ж тоді він далі в революцію не йде?!

— Це ж як вас, діду, зрозуміти? — на округлому виду Федоренка здивувалися круглі, обведені темним веселим огнем очі.

— А так: давали ж йому в самій Вінниці службу, давали й жалування, і квартиру з шпалерами давали, іди поглиблюй революцію! А він чи здивачив навік, чи захотів світ здивувати: зостався в селі в одній кавалерійській шинелі та й досі по всіх лісах гасає за

бандитами. Ще мало свинцю наївся, іще порції чекає! З ким я тоді віку доживати буду?

— Та не треба, тату, — дядько Себастьян лагідно, з доброю усмішкою подивився на батька. — Я ж вам казав: мені та служба не до душі.

— От бачите, йому та служба не до душі! — ще більше розгнівався старий. — А такий, як Юхрим, з одним задом на два празники поспішає, щоб показати своє соображення розуму. Та що ж це вийде:

Юхрим ближче до революції сяде, ще й тебе ліктем чи коліном відштовхне од неї? От його, з великого розуму, ти звеш кар-кар'єристом. А на кого ж він робить оце кар-кар? На тебе ж! Тоді хто з вас дурніший?

— Та цур йому, тій балаболці, — обізвався кобзар. Його вдумливі, зі смутком на денцях очі глянули кудись аж поверх оселі, рука торкнулася до басів, вони озвалися сумом, а приструнки повели мелодію. І хата вже стала не хатою — прижуреним степом з отією дорогою, що й тебе чи твою душу поведе до самого неба, з отією чайкою, що під крилами тримає ранковий туман, а в серці — материнську печаль. А над смутком струн уже сплеснувся зажурений голос дядька Себастьяна:

Ой горе тій чайці,
Чаєчці-небозі,
Що вивела діточок
При битій дорозі...

До дядькового низького заспіву припав тенор Федоренка і пішов, пішов понад хатою, понад селом, понад степом, аж до тієї битої дороги, де людською журбою журиться чайка-небога і де вітряки перелопачують крилами її кигикання і вітри.

В це свято двох голосів, один з яких вів мелодію низом, а другий брав горою, вплітався і стихав третій — кобзарський, битий морозами і метелицями, січений дощами і громовицями.

І враз, коли пісня вже завмирала, старий кобзар гірко зітхнув, припав сивою головою до столу і заплакав. Ось і сльоза впала на струну, і вона теж обізвалася жалем. Усі кинулись до старого.

— Що з вами, діду Левку? — прихилився до нього стривожений дядько Себастьян.

— У кожного своє, сину, — підвів голову од столу кобзар і пальцем почав витирати очі.

— Яка печаль-журба тебе, Левку, гризе? — підійшов до кобзаря Себастьянів батько.

Обое сиві, наче молоком облиті, глянули один одному в очі, побачили в них, як у снах, свої давні літа, свої різні дороги й зітхнули.

— То чого ж ти, Левку? — знову співчутливо запитав дід діда.

— Чого? Ти ж пам'ятаєш, Вікторе, який мав я колись голос?

— Пам'ятаю, Левку. Пам'ятаю його на ярмарках і дорогах, на весіллях і похоронах.

— То не жаль мені себе, не жаль років своїх, а голосу жаль... Оце зараз не вивів його вгору та й зажурився, наче когось поховав. Себастьянів батько зітхнув, у роздумі похитав головою:

— Ось за чим тепер жалкують люди. Може, воно так і треба, може, це теж —

революція. — І тихо попрохав сина: — Заспівай мені про ті василечки, що сходять на горі, і про той барвінок, що послався під горою.

І знову дядько Себастьян повів мелодію своїм могутнім баритонем, а горою пішов тенор Федоренка, до них приєднався підголосок колишнього міністра селянсько-бідняцької держави, в яку входило аж три села. Тільки Себастьянів батько, стоячи посеред хати, не співав; він дивився кудись у далечінь, чи то пригадував, чи то кликав до себе свої далекі літа, свої далекі василечки, свою далеку дружину, що озивалася тепер до нього тільки у снах.

— За тебе, Себастьяне, за тебе, людино! — після василечків підняв чару колишній міністр, а теперішній голова комітету незаможних селян у тих селах, що були повстали проти гетьмана й кайзера.

— Ні, за діда Левка, за голос його, що все життя підносив угору та вгору людську душу, бо горе було б нам, якби душа, пробачте, застряла десь біля кендюха.

— А щоб тебе, вилупку! — махнув рукою і вперше за вечір засміявся Себастьянів батько.

— Спасибі, Себастьяне, що уважив, бо головне в нашому ділі — душевність, а решта-все тлін, — по старості літ кобзар вмочив у чарку сивого вуса, зчавив з нього скаженівку і тільки опісля випив, що мав випити.

— Артист! — показав усі зуби Федоренко, хотів так само зробити, але це в нього не вийшло. Він знову засміявся і запитав мене: — А ти артистом не думаєш бути?

— І чого тебе весь час до артистів тягне? — здивувався дядько Стратон.

— Ой, люблю сцену, як своє життя! — зітхнув Федоренко. — Інколи як сядеш на ній зі своїми синами і братами, то чуєш — у рай попав, і ніяк не менше!

— А платять за це добре? — спитав Себастьянів батько, і всі аж лягли від реготу. — Ні, таки я піду, не хочу страмитися з вами! — Старий знову підійшов до кожуха, але син вихопив його з рук батька і жбурнув на піч.

— Побудьте ще, тату, без вас і свято скисне!

— От навіжений. І що мені робити з тобою? — пробурчав старий, але залишився.

— О, ще хтось до нас! — повернув голову до дверей чуткий Федоренко.

Незабаром в оселю увійшов старий гончар Демко Петрович, біля якого на ярмарку завше товпились люди. Однією рукою він притримував мішок, а в другій держав свій прославлений батіг, видовбане пужално якого було сопілкою. Це ж треба додуматись, щоб навіть у пужалні трималася музика. Видко, не зблизька прийшов чоловік, — на його товстих вусах аж дзеленчали крижані бурульки. Привітавшись, він зірвав їх з вусів, стер наморозь з дугастих брів, бережно скинув з плеча мішок, у якому обізвалися гончарські скарби.

— Демку Петровичу, вихиліть чарочку з дороги! — запросив господар.

— Для сугріву душі і рук не завадить, — охопив кощавою пропеченою рукою глиняну з червоним цвітом чарку. — Ваше здоров'я! Ой!.. З чого ж ви її, мокруху, на скаженівку переганяєте?

— Це запитайте Федоренка! — засміявся дядько Стратон. — Він з якогось весілля

доп'яв такого зілля. Демко Петрович зітхнув:

— Музика за свою роботу має веселуху, а гончар — жовч.

— Чого це ви такої сумної завели? — здивувався дядько Себастьян. — Хто вас зобидив?

— А будеш на свят-вечір слухати грішне?

— Та що робити? Послухаю.

— То й мотай на вус. Я, Себастьяне, дуже розумію різних і всяких, яким положено ненавидіти нас. Але ніяк не второпаю, з якої це хвороби іноді свій свого ненавидить, свій свого поїдом їсть, свій свому і дорогу, і життя вкорочує.

— Хто ж вам життя вкорочує? — насторожилося міжбрів'я дядька Себастьяна, і насторожилось усе його обличчя, полатане вітряними лишаями.

— Ет, багато казати, та мало слухати, — хмурніють очі майстра, в яких і зараз, і довічно будуть мінитися полиски гончарських вогнів.

— Говорить! — наполягає дядько Себастьян.

— А я думаю: ми говоримо більше, ніж треба, та й більше, ніж треба, віримо пустомолотам, тому вони й навчилися язиком добувати собі мед, а когось цим же самим язиком жалити, мов гадюки.

— Хто ж вас ужалив?

— Не мене, а мою працю. Це навіть гірше, ніж мене. Того й притарабанився до тебе, голово! — Демко Петрович заглянув до свого мішка, понишпорив, вийняв з нього кахлину і показав дядьку Себастьяну. — Поглянь, коли хочеш, на мою цяцьку.

Ми всі потягнулися до перепечених рук майстра. На його ніжній полив'яній кахлі з очерету злетіла качка, злетіла в зелений світанок, до ще не видимого ронечка. Чорне око птиці довірливо, по-людськи дивилося на нас, а з її крила відірвались дві краплинки води чи роси.

— Боже, як гарно! — аж застогнав кобзар.

А дядько Себастьян поцілував Демка Петровича.

— От чоловік! Взяли мене й перенесли з зими у весну. Таке чудо з глини зробити!

— Бог Адама теж виліпив з глини, — вкинув слівце Себастьянів батько, і знову мав за це сміх, і знову поглянув на піч, де лежав його кожух.

— Спасибі вам за радість, — подякував гончареві дядько Стратон.

— І справді ви маєте хоч краплину радості? — подобрішали вогнем накупані очі Демка Петровича. Він таки знав, що його праця повинна подобатись людям, але хотілося, щоб вони ще і ще раз ствердили це й розмили невсипущі сумніви, непевність, які більше тримаються душі творця, аніж ремісника.

— Про що й казати, — аж зітхнув дядько Себастьян, придивляючись до кахлі. — І як воно так виходить у вас, що від кахлини аж повіяло весною?

Добра і соромлива посмішка обвела зморшкуваті уста гончаря:

— Бо я перед тим, як робити, викликав до себе весну: і зелені лужки, і синю воду, і верби над нею, і сонце над вербами. От коли вони стали біля мене, то руки самі потягнулись до праці.

— Не знаєте ви ціни своїм рукам.

— Найшовся такий, що склав їм ціну, — зажурився гончар.

— Що ж воно трапилось?

— Оце ж побачив мої цяцьки Юхрим і обклав їх таким патентом, що треба покидати свою забавку.

— Що?! Юхрим вас обклав?! — одразу ж розгнівався дядько Себастьян.

— А хто інший? Своячок!

— Не своячок, а книшохап! — нахмурився дядько Себастьян.

— Хіба ж втямки паскуді, що я на горшках та глечиках більше б заробив?

— Ви йому про це казали?

— І казав, і благав, і сварився. А він ухопив мою душу, мов кат, і потягнув її на протокол, наче на шибеницю. Такий сором, таку неславу кинув на мої роки і працю.

— І ніхто не рятував вас?

— Тоді мене міг би врятувати або мій у його кишені червонець, або чийсь вищий чин.

— Ну, то я ще з ним, нікчемою, побалакаю! Я йому!.. — Дядько Себастьян чогось не доказав, кинувся до жердки і похапцем почав одягатися.

Гості й батько насипались на нього:

— Почекай, Себастьяне. Хіба ж завтра дня не буде?!

— Нащо він тобі на святий вечір здався!

— Я комусь зроблю його грішним!

— Навіжений, чи ти не здитинів? На кого ж гостей покидаєш? — знову розгнівався батько.

— На вас, тату. Розважте їх чимсь смішним.

— Трясця твоєї матері і тобі, задири! Чи ти ось тепер обаранів, чи таким на світ пожалував?

— Тату, частуйте гостей! Я скоро буду! — Дядько Себастьян, як вітер, вискочив із хати, а я вищулився за ним і прикипів біля сінешніх дверей. Дядько це помітив, але нічого не сказав, — йому тепер було не до мене. Ось він підбіг до стайні, розчинив двері й вивів коня, якого колись відбив у бандитів. Кінь тихенько заіржав, вигнув голову, і проти місяця росю заіскрилася його грива. Дядько Себастьян вискочив на нього, пригнувся, щось сказав, і кінь з копита пішов галопом, аж біла курява затуманилась за ним-

З хати повиходили гості, і, не змовляючись, попрямували на вулицю. Над селом небесні мірошники просівали зорі і зоряну пергу, а селом і досі з кутка на куток, розхлюпуючи щастя, переходили колядники.

— І що ви скажете про нього? — питається сам у себе кобзар.

— Що я скажу? — обізвався дядько Стратон. — Один чоловік має душу, як пtiцю, що під хмарами ширяє, а другий — мов квочку, що тільки на своїх яйцях сидить, висиджує не курчат, а покручів якихось.

— А що мій Себастьян має за свою душу? Одну шинелину, одну піаніну і купу

напасті. Кажу ж йому: пожив ти для революції, то поживи й для себе.

— А він живе для лінії! — засміявся Федоренко.

— Лінії! — перекинув Себастьянів батько. — Яка ж це лінія, коли хтось за революцію одержує порцію свинцю, а інший трясє й обтрушує цю революцію, як золоту яблуню, ще й прикидається храните-лем її?

Від ставу, почувся тупіт копит. А ось на вулиці з'явився і дядько Себастьян. Передним, поперек коня, лежав вдвоє перегнутий Юхрим Бабенко. Він щось жалібно белькотав, зойкав, оправдувався, а його довжелезні ноги раз од разу розпорювали сніг.

Коли обурений такою поклажею воронець влетів у двір, дядько Себастьян скочив на землю і, не церемонячись, потягнув за собою Юхрима. Той, наче куль, упав на сніг, застогнав, підвівся, п'янкуватими очима поскляніло глянув на нас, здивувався і одразу ожив: напевне, спочатку думав, що йому треба чекати чогось страшнішого.

— І вас отак сюди привезли в гості, як мене? — звернувся до людей і почав правицею розтирати поперек, а лівою — живіт.

Це несподіване запитання розвеселило усіх, а на мінливе Юхримове обличчя лягає вираз догідливості:

— От гарного коня має Себастьян! Прямо не кінь, а золотогривець! От везе чоловіку в селі!

— А тобі в місті? — запитав дядько Стратон.

— Теж ніяк не зобиджаюсь на своє офіційне державне становище, — говорить до дядька Стратона, а сковзким оком пасє голову комнезаму і непомітно робить крок і другий назад.

— Ти наче втікати збираєшся? — питає дядько Себастьян, змірявши поглядом ноги Юхрима.

— Тікати? — дивуються і очі, і уста, і kwasolistі ніздрі Юхрима. — Це я ноги розминаю. Та з такою кумпанією усі святки, як у раю, гулятиму. Може, скочити за чимсь таким? — красномовно поторгав рукою кишеню.

— Повертай до хати! Поговорим про святешне, — похмуро каже голова комнезаму.

— Коли просять, то повернемо. І чого ти хмаришся, коли в гості привіз?

— Лиха година возила б тебе!

— Е, це вже випад! — підіймає голос Юхрим, а на його очі наповзають сірі плівки. — Привіз мене у гості, то й частуй, натурально, як гостя, бо я теж можу розсердитись: мені їхати поперек коня було не дуже зручно. І чи не думаєш, Себастьяне, що ми пунктуально розберемо це діло в повіті під девізом: "Геть партизанщину і махновську анархію!"?

— Яку анархію?! — скипів дядько Себастьян.

— Ну, оту, не зовсім культурну.

В оселі дядько Себастьян став насупроти Юхрима і єхидно запитав:

— Виходить, дорвався до влади?

На це Юхрим, як по писаному, відповів:

— Маю повагу від інстанцій, представників і газетної хроніки. Ти не читав, як

нещодавно про мене було написано в одному органі:

"Оратор подробно остановился..."? Жаль тільки, що прізвище переплутали: замість Бабенко, чогось написали Бабій. Воно корінь один, та звучання зменшили, а збільшили причетність до бабодурства. Як ти на це дивишся?

— Я ще дочекаюсь, коли про такого оратора-дурисвіта інше напишуть.

— Чекай, коли маєш час, — знизав плечима і позлішав Юхрим. — Але не завжди отак висловлюй своє мнение при народі, бо я про тебе можу висловитись у кабінеті.

— Про твої підшепти, завушнику, я добре знаю. А ти хоч раз, працюючи фінінспектором, думав, що лишаєш позад себе?

— Позад себе?.. Хай над цим питанням покоління думають! — безжурно відповів Юхрим. — А я для сучасності на потреби вириваю карбованець.

— З м'ясом?

— Карбованець завжди виривався із болем, із шкурою чи з м'ясом. Це знають усі ділові люди. А хто зараз у нас має стати пупом землі? Тільки ділові люди, що вміють і виривати, і вимолочувати карбованець.

— Вибуяв ти, як дуб, а розуму й на жолудь не вродило! — придушив гнів дядько Себастьян.

Тепер Юхрим навіть згорда поглянув на голову комнезаму:

— Який не маю розум, а знову ж тепер не тобі вчити мене. ~ — Побачимо! Юхрим з жалем і прихованою насмішкою похитав головою:

— Ти опізнився, Себастьяне, опізнився! Тепер уже я тебе можу вчити, як вищестояща інстанція.

— І таки може, — погодився Себастьянів батько. — Хоч ти, Юхри-ме, дурень, а місце маєш розумне.

— Ти впізнаєш цього чоловіка? — насилу стримуючи лють, дядько Себастьян поклав руку на гончаря. Юхрим споважнів:

— Натурально, впізнаю, персонально приглядався до його звичайних і підозрілих цяцьок, персонально і обклав їх, щоб менше назбирували навколо себе несознательні очі і несознательний сміх. З моїх рук по лінії фінансів навіть рідна мама не вислизне.

— І ти, бевзь, посмів обкладати красу?! — В дядька Себастьяна аж уста затремтіли.

— Авантюристичне запитання! Бо що таке перед фінансами краса? — обурився Юхрим, обурились його kwasолисті ніздрі, та враз він утихомирився, а очі помасніли: — За красу завжди і всюди більше платять, то вона більше і обкладатися повинна. Резон?

— Тобі дай волю — усе красиве вичавиш! — обізвався сивий кобзар.

— І вичавлю! Я людина без різних селянських сентиментіві — по-нахабнішав увесь вид Юхрима. — Якась качечка або квіточка з моїх очей не виб'є сльозу. І треба дивитися на життя крізь призму в історичному розрізі! Бо що тепер вартніше: якісь красиві, але нікому не потрібні качки, коники чи звичайні горшки, що йдуть на потреби трудящих робітничо-селянської держави? І хай, натурально, оцей рукотворець без відповідного дозволу на те не кидається у мечтанія, у фантазії і ліпить, що положено ліпити з глини, — горшки і макітри; хай і він втямить: краса служить одиницям, а навар

— масам!

— Дайте мені батога! — метнувся дядько Себастьян до лави, правицею вхопив пужално, а воно обізвалось співом. — Я з цієї макітри нароблю шматків! Я ним відчиню свої двері!

З обличчя Юхрима злетіло нахабство, він сторч головою кинувся до порога, а в хату, мов хуртовина, влетіла Юхримова жінка. Мороз хмариною закружляв навколо неї, а всі її широкі розгойдані спідниці відразу відміряли собі півхати і розбудили в ній вітер.

Юхрим з подиву сказав: "О, прибіг Євген накоренок" — і притулився спиною до печі.

— Ой Себастьяне дорогенький, богом прошу тебе, не вибивай душу із тіла, не запугуби, не прибий мого нездалого, мого зеленоголового! — мінливими рум'янцями і кирпичкою між ними припала тітка Христина до плеча голови комбіду. — Хоч який він нікчема, а не прибий, бо ж і дурням треба жити на світі.

— Прибивати не буду, а провчити навіть при тобі не посоромлюсь!

— Ти справді не будеш його вбивати? — не повірила зразу молодиця і глянула на Юхрима. — А ти що варнякав? — і знову до дядька Себастьяна: — То не будеш?

— Нащо мені цей телепень здався?! Тішся ним, коли не докучив, як болячка.

Тітка Христина одразу ж повеселіла, крутнулась по хаті, а на її драбинками надітих спідницях ожило ціле господарство: і горох, і вишні, і птиці, і квіти, і колоски.

— Коли так, Себастьяне, всип моїй парі і за мене! Аякже! Бо хіба це чоловік? Такого лобуряки, баламута, бельби, пустодзвона, ледащиці, брехуна, носодера, сушиголови, залицяльника і спідничника увесь грішний світ не бачив. Він скоро з мене Варвару-великомуче-ницю зробить, а я ж, на злість йому, хочу по-людськи жити.

Дядько Себастьян здивувався, опустив руку з батогом:

— Оце так! І тобі, жінко добра, не шкода буде твого каламутника?

— А він мене жаліє? — тітка Христина одним кулаком підперла бока, а другим насварилась на чоловіка. — Хай, лоботрясе, хоч раз віділлються тобі мої сльози! Скільки я тобі казала: не чеши чорта — бісом станеш! Аякже!

— Тоді, хрещенику, тримайсь! — дядько Себастьян відвів руку з батогом, а Юхрим, вивалюючи плечем і лобом двері, вилетів з хати, зачепився в сінях за діжницю, упав, тихенько зойкнув і рвонув на себе сінешні двері.

— І тут утік! — здивувалась і сумно похитала головою тітка Христина. — Він, певне, і від смерті втече.

Я скочив до дверей, щоб зачинити їх, і в цей час у дворі обізвався густий здивований голос:

— Ти чого сторч головою летиш? Що це тут робиться? Розбій, побоїще чи попоїще?

— Ой!.. Це аж ви приїхали до нас? Це така радість! Аж не віриться, натурально! А в нас кругом така необразованість — і досі без цивілізації колядують... Може, до мене заскочимо? Оце буде святої Не різдво, а великдень! Як ви на цеє з точки зору?.. — солодкомовно зажебонів до когось Юхрим.

— Ти спершу обтрусись!

— Ой, стою перед вами необтрушений, як... Розгубився од індивідуальної радості. Пробачте. От спасибі, що приїхали! У мене дома є така запіканочка, якої і в Санкт-Петербурзі при монархії не було. Хоч ви, натурально, не чарколюбєць, але від цього зілля ніяк не відмовитесь. Я недалеко живу, — не утрудните себе. Ощасливте мою хату.

— А хто тебе з цієї хати випроваджував?

— Ох, вам би персонально не питати, а мені індивідуально не відповідати, бо я не люблю наговорювати, — Юхрим зумисне перекидає голос у хату, щоб і там чули, який він справедливий.

— Ти не галайкочи півслівцями, а говори повним словом!

— Можу, Василю Івановичу, можу й повним, — і одразу стищує голос: — Ваш хвалений Себастьян персонально мною відчинив свої двері. От яка в нього первісно-елементна культура!

— Що?! Себастьян фінінспектором двері розчинив?

— Фінінспектором! І не тет-а-тет, не сам на сам, а при людях! Ось таке він має фінансове соображеніє розуму.

— А двері ж цілі залишилися?

— Не знаю, мабуть, цілі.

— За що ж ви не помирились?

— За сектори, Василю Івановичу. Я, не жаліючи себе, натурально, захищаю державний сектор, а Себастьян — індивідуальний.

— Та що ти мелеш?!

— Перевірте! Ось я тут, а Себастьян у хаті. Ми з вами на державній роботі у місті маємо кругозір, а він — пуповину, яка приросла до села. А на чому тримається село? На землі і на індивідуальній пуповині.

— А в тебе колективна пуповина вже тримається не села, а харчів із села?

— От і ви, натурально, ображаєте свого фінінспектора, насмішеч-ки собі виробляєте. А яке життя фінінспектора в період непу і непереробленої дрібновласницької стихії? Гірше собачого, бо, дбаючи про державний карбованець, він навіть з-під гадюки має витягнути копійку!

— Ти дивись! Здорово сказано! — в голосі невідомого обізвалися подив і співчуття, а в хаті всі похмурніли.

— Кого це так розжалоблює мій пустослов? — смутніла тітка Христина.

— Голову повітвиконкому, — відповів дядько Стратон.

— Ще і йому заб'є баки мій поштуркач. І як він уміє отак прикидатися? — уголос дивується жінка. — Він тільки вдома стає самим собою, і то не завжди: навіть переді мною, забувшись, ще інколи лисичить, грає свої ролі.

Усі починають сміятися, а до хати в клубах морозу входять голова повітвиконкому і Юхрим, обличчя якого зараз сповнене шаноби до начальства і поваги до своєї особи. Юхрим зачиняє двері, крадькома дивиться, чи вони залишилися цілі, й мимоволі зітхає.

— Добрий вечір добрим людям, — простуджено вітається молодий голова, підіймає

довгі вії, і на його темному обличчі гарно виділяються сірі, з дрімливим туманцем очі. Та які очі! Напевне, з приімлених купальських світанків вбирали вони той дрімливий туманець, що вигинає вії, дивує, бентежить і радує людину. — То це ти, Себастьяне, відчиняєш фінансами двері?

— Як сказано! Як це сказано: відчиняєш фінансами двері, — підростаючи, аж прицмокнув Юхрим, викруглив на коржастих щоках два великих догідливих нулі й підняв угору вказівний палець. — О!

— І на кого ти, навіжений, окаєш? — тихенько запитала тітка Христя.

Юхрим, як гусак, вигнув шию, витріщився на жінку, зашипів, зменшив на своєму обличчі нулі, але одразу ж перебудувався, посміхнувся і уклінно звернувся до голови:

— Познайомтесь, Василю Івановичу, — моя вірна, благовірна і предана половина.

— Чи не тю на тебе! — зніяковіла, засоромилась благовірна половина. — Вже моему на голові пошиття сивіє, а в голові хрущі хурчать.

— Нічого собі характеристика! — повеселішав голова й націлив на дядька Себастьяна вії. — Ти не скажеш, чого це від тебе так утікав чоловік, що мало п'ят не розгубив?

— Напевне, поспішав зібрати свої обручі й клепки, — одразу ж відповів голова комнезаму,

— От бачите, як він розмовляє навіть у чийсь вищестоящій присутності! А при вашій відсутності він хотів побити мене отим батогом, що з одного кінця має музику, а з другого — біль. Розперезався Себастьян, як натуральний анархіст.

— Язык діамантовий, тільки слова — жабуриння, — спокійно обізвався маломовний дядько Стратон.

— Нате й мої штани в жлукто! — позлішав Юхрим. — Вони тут всі одним мотузочком зв'язані! А в'їлись у мою індивідуальність за те, що я по закону правлю податки, готові гроші з тих кустарів, які займаються не ділом, а безідейною і підозрілою фантазією.

— Почекай, почекай! Що це за безідейна і підозріла фантазія з'явилась у кустарів? — Василь Іванович підкинув угору чорні навскісні стрілки брів.

Тітка Христя благально простягла руки до голови повітвиконкому :

— Та не вірте губі мого чоловіка, — вона давно з правдою розминулась.

— Мовчи, неміч моя! Тобі й коваль розуму не вкує! — огризнувся Юхрим.

— Весело ви тут живете! — хмикнув Василь Іванович і звернувся до Юхрима: — Розкажи, як ти правиш з фантазії готові гроші?

— Отак, щоб не розгулялась вона! — І тицьнув пальцем на Демка Петровича. — Ось перед вами стоїть отой індивідум, що може, натурально, зробити з глини миску і горщик, ринку і глечик, макітру і куманець, кухоль і чарку — все, що потрібно в хаті пролетаріату і трудовому селянству. А він, замість реального трудового процесу, кинувся у мечтанія-фантазію і ліпить різну звірину, птаство і навіть чортів з людськими натяками і переживаннями. От я за це чортовиння і прикрутив його податком, за що й постраждав тілесно, бо наш голова комнезаму огороджує кустарів од податку. Ось як

він розуміє і підриває фінансову політику першої в світі робітничо-селянської держави.

В очах Василя Івановича посвітлішав дрімливий туманець.

— Ти чого сваволиш, Себастьяне? Закон є законом і для гончарів, хоч би що вони виробляли. Хлібороб платить за землю, гончар за глину.

— Як сказано: хлібороб платить за землю, гончар за глину! — У Юхрима знов округлились і очі, і нулі на щоках.

— Чого мовчиш, Себастьяне?

— А що мені казати? Гріх красу обкладати податком. Коли доменшає її, то і ми подрібнішаєм. Я не знаю, хто придумав гірку приказку: бог для бідних сотворив вербу і картоплю. А коли людина на бідарській картоплі творить красу, то ми повинні похвалити, возвеличити цю людину, а не пригинати дурним словом чи карбованцем, як робить оцей телепень. Демку Петровичу, покажіть свої фантазії.

— Та нащо? — безнадійно махнув рукою гончар. — Вже маю собі з повіту прибідок, то не хочу мати самої біди.

— Чуєте, чуєте, Василю Івановичу, що, натурально, говорять усякі підозрілі про повіт! І це при голові вищезгаданого повіту! От яку вони красу творять! Отак і контрреволюцію створять! До них дивись, придивляйся і на замітку бери!

— Ну, про контрреволюцію ти вже, чоловіче, загнув!

— Ні, не догнув! А щоб повірили, — демонструю курйоз! Я сам, персонально, конфіскував на ярмарку в Демка Петровича глиняного чорта, в якого довготелесість фігури, модель голови й округлість обох щік були зовсім схожі на мене. Покупці дивилися на чорта, а насміхалися з мене, про що можуть сказати записані в мою книжечку свідки. Ось таким способом цей індивідум може дискредитувати не тільки мене, а й керівництво всього нашого повіту. Я прогресивно наперед заглядаю!

— Дивився біс у воду і тільки чорта бачив, — хмикнув дядько Стратон.

— Покажіть, чоловіче, свої фантазії! — звернувся до гончаря Василь Іванович.

Демко Петрович кинув хитринку на Юхрима, зітхнув і запитав голови:

— А які ж вам показувати фантазії? Возможні і невозможні, як говорить фінінспектор, чи тільки возможні? Юхрима аж залихоманило:

— У вас знов об'явилися невозможні? Демко Петрович невинно відповів:

— І на них вистачило глини. Юхрим всвердлив очі в гончаря:

— Не трусіть біду — обтрусите горе!

Майстер обурився, скинув старість із спини, випростався:

— Чого ти мене, копійчаний, лякаєш то карбованцем, то горем? Коли на те пішло, перелякаю тебе! — він поліз до мішка і почав розкладати свої вироби на лаві. Ось у його руці з'явився лупатий, з коржастими щоками чорт; закільцювавши себе хвостом, він тримав у руці його кінець, що завершувався дулею.

Глянув Юхрим на чорта — позеленів, обурено тицьнув на нього пальцем і сказав: "О!"

Всі, крім голови повітвиконкому, засміялися.

— Юхрима, це ж зовсім твоя парсуна! — регочучи, схопився руками за живіт

Себастьянів батько. — От аби тобі насправді випала така дуля!

Гончар намірився заховати свою цяцьку, але його притримав за руку Василь Іванович.

— Заждіть, хай люди подивляться.

— А податку на чортів не буде?

— Вас не податок, а, натурально, кримінал чекає! От не я буду! — шаленів Юхрим і все більше ставав схожим на ліпленого чорта.

Василь Іванович відмахнувся від погроз і прикипів до кахлини з качкою. Він довго довго розглядав вироби старого майстра, потім щось згадав, нахмурився, обернувся до Юхрима:

— То хто контрреволюцію творить: він чи ти?

— Подумайте, подумайте, Василю Івановичу, що ви при масах кажете! — розколовся на дві половини голос Юхрима — перша тихо загула, а друга закипіла, підстрибнула вгору. І навіть очі фінінспектора підвернулись, стали навскіс, а на окантованих губах ворухнулася перелякана посмішка. — Василю Івановичу, дорогенький, хіба ж ви не знаєте мене?

— Від сьогодні не знаю і знати не хочу!

— І ви за таку дрібницю, пробачте, за глину, зобиджаєте чоловіка?

— А де ти навчився так зобиджати і применшувати людей?

— Ю, ви ще не знаєте мене, — сумно похитав головою Юхрим.

— Ще раз скажу: і знати не хочу тебе.

— То чого так швидко? — Юхрим схрестив руки на грудях і посміхнувся, мов змія. Тепер він уже не боявся нікого. — Я, натурально, розумію: в червоних козаках вам швидко треба було махати шаблею, а рішення приймайте поволеньки, бо посковзнеться на глині, — вона слизька, — тицьнув пальцем на кахлину з качкою.

— Іди, слизький, звідси! — бліднучи, стишив голос Василь Іванович. — Завтра ж передаси свої справи.

— Не маєте права! Я, натурально, державну копійку оберігаю! — вискнув Юхрим.

-А нам треба оберігати державу від таких бовдурів!

— Я і про це скажу вищестоящим інстанціям! Я свого не подарую!

— Відчиняй двері! — підвівся з-за столу дядько Стратон, і Юхрим одразу вискочив з хати.

— Оце кому-кому, а мені дістанеться, — зажурено сказала тітка Христина, презирнулася з дядьком Себастьяном, покосувала на стіл та й пішла порядкувати до мисника.

— За ваш талант, Демку Петровичу! За те, щоб ваші твори і в столиці порадували людей! — чаркується з гончарем Василь Іванович.

— Спасибі.

— Христино, бери чарку! — наказав дядько Себастьян.

— Маю клопоту й без неї.

— Чого це не повну налили їй?

— Це щоб я її сльозами, як свою долю, доливала, — тітка Христина торкнулась рукою до щік, на яких і досі бунтувались рум'янці.

— За твоє здоров'я, Христе.

— За ваше, люди добрі, — і молодиця втерла очі.

— Ти чого?

Тітка Христина довірливо й сумно поглянула на Себастьяна:

— Послухались вуха його язика, а тепер горя і відром не винесеш. Аякже!..

— І де мої очі були, як ти дівувала? — тихо спитав себе дядько Себастьян.

— Ой! — тітка Христина здригнулась і самим смутком прошепотіла: — В лісах тоді були твої очі.

— І кого тепер винуватити, ліси чи себе?..

Молодиця щось тяжко відвела рукою од себе, зітхнула:

— Ет, не будем про це... Не кожен стрічає свій щедрий ранок чи щедрий вечір... Що тепер мій хитрий мацапура витворює?..

Вже потім село дізналося, що Юхрим після розмови з головою по-вітвиконкому метнувся із доносом і скаргою аж у Вінницю. І там вразив, здивував і розжалобив працівників губфінвідділу своїм коронним, звідкись поцупленим реченням, що він, дбаючи про державний карбованець, навіть з-під гадюки витягав копійку. Справа закінчилась соломоновим рішенням: з Демка Петровича зняли податю, а Юхрима забрали працювати в округу...

— А що це за хлопчак у тебе? — зиркнув на мене Василь Іванович.

— Михайлик! — одним словом відповів дядько Себастьян.

— Це часом не той, що космографію читав? — примружився голова повітвиконкому.

— Він самий!

— То он який ти? — дивується Василь Іванович і наближає до мене дрімливий туманець своїх незвичних очей. — Дуже кортить читати?

— Дуже, — ніяково кажу я.

— А як ти читаєш? Від дошки до дошки й посередині трошки?

— І посередині трошки, — хитаю головою і не журюся.

— І що тепер читаєш?

— Ет!

— То чого запишався?

— О! Таке скажете, — починаю пекти раків.

— Як ця книжка зветься?

— "Арабська земля і Магометова віра".

— А це тобі доконче треба знати? — І сміх закружляв навколо мене, мов танець.

То що мені залишилося робити? Теж сміятися.

— І в мене таке дитя: всюди нишпорить за книжками, а їх нема, — обіззався дядько Стратон.

— Біда? — співчутливо дивиться на мене Василь Іванович.

— Не так біда, як прибідок, — одходячи, відповідаю йому.

— А читати ж хочеться?

— Аж душа болить.

— От цього я не хочу, щоб у малого душа боліла, — і Василь Іванович повів навскісною бровою на дядька Себастьяна. — Прошу тебе, при нагоді заскоч у Майдан-Трепівський* (* Тепер Майдан-Курилівський, Хмельницького району, Вінницької області) — там тепер найкраща бібліотека.

— Оце діло! — схвально кивнув головою дядько Себастьян і весело зирнув на мене. — Там книжок — море!

— Ой! — несамохіть вирвалось у мене. Я одразу ж з переляку затулив рукою уста, а всі засміялись, навіть Себастьянів батько приязно похитав журною головою.

А Василь Іванович вийняв з кишені записну книжку, відсунув од себе полумисок із холодцем і почав на папері виписувати радість для мене.

Я все косував на веселі розгонисті літери, що так підхоплювали одна одну, мов збиралися до танцю, і мене обсипало чи іскрами, чи то зорями. Од утіхи мало не загопцював на лаві. Як везе, то везе шибенику!

— Тепер, хлопче, мабуть, начитаєшся! — націлив на мене Василь Іванович насочені усміхом губи, вирвав аркушик з книжки і подав дядьку Себастьяну. — Вчися, виходь у люди!

Весілля заграло в моїх вухах і душі, я зовсім притихаю, прислухаюся до нього, далі переводжу погляд з дядька Себастьяна на людей, а вони нахиляють до мене осміхнені, розквітлі очі. І тільки Себасіянів батько чогось зітхає.

А в цей час під вікнами загупали кроки, засвітилось, закружляло мальоване в образі дівчини сонце, і вечір забринів молодими голосами:

То не з моря тумани,

То із коней пара...

Гей, гей, яка ж то повинна бути битва, коли з коней встає пара, як тумани з моря, коли стріли падають, як дрібен дощик, а мечі блищать, мов сонце у хмарі?!

І колядки, і тихий Дунай, що вплив із них, і вершники над Дунаєм, і пара з коней, і струни кобзи старого Левка заколисували та й заколисували й приспали малого. Я вже не чув, коли роз'їхались гості, коли дядько Себастьян скинув з мене чоботята й накрив сонька їжакуватою солдатською ковдрою...

Мене збудили скрип дверей, гупання чиїхось чобіт і чудернацький сміх. Коли я розплющив очі, біля порога рівно стояла немолода засмучена жінка, а коло неї висяював хромовими чобітьми веселолиций міліціонер, до якого прилипло дивовижне прізвисько — Хвірточка, і тільки через те, що він навчився гримати на людей: "Закрий мені хвірточку" або "Відкрий мені хвірточку".

З його рота зараз виривався клекіт, хрип і щось подібне на шипіння гусака, — все це йому разом заміняло сміх.

— Сідайте, тітко Марино. Що там скоїлося? — заговорив до жінки дядько Себастьян.

— Ет, хай він говорить... навчився ж. — Тітка Марина ображено стулила темні зморшкуваті уста, сіла на лаву й хрестом поклала на коліна важкі землісті руки.

— Розкажуй, Василю!

Зіпсований грамофон знову захрипів у грудях міліціонера, і знову — сміху не вийшло, але це нічутінку не збентежило Василя, — все його обличчя сяяло радістю, а очі набухали веселими сльозами.

— От і не повірите, що я сьогодні на контрреволюцію наскочив! Тримаю її, понятно, у кулаці! — переможно сказав, а тітка Марина зітхнула.

— На яку це контрреволюцію ти наскочив? — недовірливо запитав дядько Себастьян. — Може, на тітку Марину?

— На неї ж! Ніколи б і сам не подумав, а от... село, конешно! Розкажу вам за протокольною формою.

— Розкажуй, як умієш, — нахмарився і зажурився дядько Себастьян.

— Сьогодні ранесенько поїхав я до Якова підкувати коня. Заходжу собі тихенько у двір, іду до хати, а вухом чую, що в кузні сичить ковальський міх. Це на різдво! — знову зашипів, заклекотав міліціонер, витер рукою сльозу. — Дивуюся, що для Якова й свята немає, та й підходжу до кузні. І що я тільки бачу?! Бісів коваль роздмухує вогонь, а на вогні, як на картині, стоїть цілісінський кулемет. Тоді, я, понятно, револьвера в руку, а ногою — в двері і до Якова: "Руки вгору!"

А він на мене, понятно, ніякого вніманія.

"Пішов ти, — каже, — Хвіртчко, під три чорти. Людям бог свято посилає, а ти револьвером бавишся, мов самшедший".

"Я стріляти буду!" — гримаю на коваля.

А йому й за вухом не свербить.

"Стрільай, — каже, — собі в потилицю, може, там дурня приб'єш. Чого ти нажабився? Кулемета ніколи не бачив?"

"За цей кулемет судити будем!"

"За що ж мене судити? — розсердився коваль. — За те, що я смерть перековую на леміш?"

"Ви мені лемешем баки не забивайте, а фактично скажіть, де дістали цю смерть?" — припираю його до стінки револьвером, параграфами і навіть строгістю закону.

М'явся, крутився, викручувався чоловік, та мусив признатися, що дістав кулемета в громадянки Марини, яка ось-осьдечки сидить перед вами і зітхає, наче цей кулемет не був її собственистю.

— Тітко Марино, це правда?! — не віриться дядькові Себастьяну.

— Та правда ж, — похитала головою тітка Марина.

— І ви продали кулемет Якову?

— Ось це вже неправда: не продала його, а обміняла.

— Що ж це за обмін?

— Я йому віддала кулемета, а він мені кочергу, бо моя саме переломилась.

— Так і Яків сказав! — підтвердив міліціонер. — Тоді я бігцем на вулицю, скочив у сани — й на хутір до тітки Марини. Приїжджаю, заходжу до хати, а вона ще й до столу мене запрошує.

— Як людину ж, — стиха обізвалася тітка Марина.

"Де ви, громадянко, ховаєте свої кулемети?!" — одразу нагнав їй страху.

"Нащо вони тобі, Василю?" — не дивується, не лякається, а виказує, що іще має зброю.

"В міліцію треба здати!"

"Дурно чи щось заплатять мені?"

"За це діло тюрмою заплатимо!" — кажу їй.

А вона до мене:

"Хвірточкою ти був, Хвірточкою й залишився, хоч і взувся в золоті чоботи".

Розсердився я і почав робити обшук. Сопротивлення з боку тітки Марини не було. І знайшов я у засторонку, — от ніхто не повірить, — іще чотири кулемети і п'ять німецьких і австрійських рушниць.

Дядько Себастьян зблід і отетеріло поглянув на тітку Марину:

— Невже це правда?

— Та правда, чого ж...

— От який вискіпався іще елемент! Мабуть, у неї був бандитський арсенал. Повісив я пломбу на її двері і до вас: як не є — це ж далека ваша рідня.

— Тітко Марино, де ви цієї бісової зброї набрали? — з жалем запитав дядько Себастьян.

— Бандити, хто ж інакше, мали в неї свою схованку! — тримався свого міліціонер.

Тітка Марина боляче повела плечем, злегенька ойкнула й презирливо поглянула на нього:

— Пломба ти, та й більш нічого. Ось ти над цією зброєю тільки зараз затрусився, а я всю війну трусилась. Оце ж, Себастьяне, дорогенький, як убили на війні сина, то мій Іван із журби почав, де міг, красти оружжя. Думка йому, старому, така прийшла в голову: коли розікрасти рушниці, кулемети та іншу погань, що стріляє, то не буде чим воювати і менше зів'яне людей на війні. От і крав чоловік, що міг, крав і в німців, і в денікінців, і в петлюрівців. На цьому ділі попався та й пішов спати в могилу. А Хвірточка вже мене до бандитів приписує та тюрмою та пломбою страхає. То має він совість чи в нього її розклювали кури?

Після цієї мови дядько Себастьян розпогодився, а міліціонер, що весь час то обурювався, то недовірливо хмикав, то кусав губи, зашипів, заклекотав, захрипотів, тернув рукою по очах і сказав:

— Правильно. Ой, не було цього ранку в мене ні совісті, ні клепки в голові! — Він пригнувся до тітки Марини, поцілував її в прив'ялу щоку, а потім зажурився: — Воно-то так. А що тепер з бісовими цими кулеметами робити? Почнуть нас тягати по інстанціях, та почнуть сумніватись, та допитуватись, та протоколи писати і всяку всячину. От вскочили в халепу на самісіньке різдво. Тепер і чарки не вип'єш, а скачи в повіт на зламану голову.

— Василю, а не краще буде, щоб Яків без зайвого клопоту забрав собі ці кулемети — і на вогонь? — довірливо запитала тітка Марина. — Він мені за них зробить і чаплію, і

рогачі, і лопату, бо тепер такий сутуж на залізо...

— Ет, сільська наївність! — безнадійно махнув рукою міліціонер і зажурено звернувся до дядька Себастьяна: — І яку тут придумати резолюцію?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Воно, звісно, дурниця, писати п'єси в четвертому класі, але що вдієш, коли тебе так тягне до цього писання? Уже вся школа підсміюється над моєю сверблячкою, уже до мене вчепилось кілька образливих прізвиськ, а дехто з однокласників потай збиткується над моєю писаниною — вимальовує на ній і чортиків, і дулі. Образливо й боляче стає від цього, та я б'ю лихом об землю і тримаюся свого. Тепер уже, йдучи на перерву, я не залишаю свої злочасні зошити під партою, а засовую у кишеню. Що й казати, незручність велика, особливо коли доводиться борюкатись, але мистецтво вимагає жертв.

А вечорами і в погоду, і в негоду чешу до хати-читальні, що відкрилася місяців зо два тому. Тут я перечитую, які не є, п'єси, навіть п'єси-суди над бур'янами, посухою і бандитами.

Найбільше ж подобаються мені ті драми й трагедії, в яких багато стріляють. Про це добре знає наш завідуючий хати-читальні, через те він інколи мою появу зустрічає завзятим вигуком:

- Михайле, привіз п'єсу з стріляниною!
- І багато її? — завмираю од радості.
- В усіх сценах і трохи поза сценою там з гармат б'ють!
- Оце п'єса! — тішуся я.

А завідуючий назбирує з півсотні зморщок навколо очей і сміється, — такий славний чоловік трапився. Часом, коли розходяться люди, він прохає, щоб я прочитав йому своє, з п'єси, над прочитаним довго думає, терebить кінчик носа і шкодує, що не пишу віршів, — він би їх помістив у стінгазеті, яку тоді сходилось читати все село. Але я вперто тримаюся драматургії, бо, видать, така моя судьба.

Учора, то бліднучи, то червоніючи, я здав свою третю п'єсу Насті Василівні. Вона бережно взяла мої зошити, погортала верхній і спитала:

- А стрілянина є в них?
- Є, і навіть багато!
- Оце й добре, — схвально хитнула головою Настя Василівна, а я трохи підріс: хоч що-небудь добре є в моїй писанині...

Зараз я лежу долічерева на печі, переді мною блимає заправлений трофейним бензином каганець, а в очах мерехтять букви, — сьогодні читається й не читається мені, думки все кружляють довкола написаного: що про нього скаже вчителька? І маю я сумнівів і гризоти більше, ніж надій. А за вікнами крекче мороз і посвистує вітер, він торгає приморожене гілля груші і видобуває з неї то стогін, то срібний передзвін. Оце б і грушу можна було б вставити у п'єсу, і кулеметників біля неї, а в гілля груші вмальювати молодика, якого нема тепер. За своїми думками я й не почув, коли з школи повернувся тато.

— Сьогодні наш батько з якогось дива аж гуде всередині, — несе йому посмішку мати.

На цю мову тато кинув одним оком на мене, другим на матір:

— Скоро і ти загудеш голубкою, коли почнеш збиратись до тіятру. Від одного слова про театр я нашорошив вуха, приріс до печі, а поглядом вп'явся у батькове обличчя: чи радість, чи насмішка виб'ються на ньому?

— Знову якийсь тіятр приїжджає до нас? — прядучи пряжу, допитується мати.

— Не приїжджає, а он увесь тіятр вилежується на печі, — тато знову зиркнув на мене. — Оце ж написало воно якусь п'есу, і її поставлять у школі. Ото буде кумедія!

Я ще більше востаю в піч, радість і острах вчепилися в мою душу, а в цей час за мене заступається мати:

— І чого б я ото підсміювалася над своєю дитиною, коли воно собі щось грамузляє.

— Що ти тямшиш! Сама вчителька сказала, що твій халамидник писателем стає. І хто нам тоді корову пастиме?

— Ти хоч толком, без насмішок скажи: що про нього вчителька говорила?

— Ото ж і говорила: школа поставить його п'есу, ціна квитка буде п'ять копійок, а чи пустять нас із тобою на дурницю — посовістився спитати. Як, сину, пустять батьків твоїх?

— Як трохи притримаєте свої насмішки, то, може, й пустять, — кажу обережно, бо хто ж знає, як воно обернеться справа. Мати враз накрила батька мокрим рядном:

— Тепер, здається, і в тебе, і в Миколи язики однаковісіньке мелють.

— Уже й ти не віриш чоловікові, а він приніс тобі чистісіньку правду, навіть слова не закаламутив.

— Тату, і справді вчителька сказала, що... того, поставлять? — забринів надією мій голос.

— Та, певне, поставлять. Сьогодні всі учителі прочитали твоє мазюкання, щось підчикрижили в ньому, а щось дописали і зійшлись на тому, що нашому селу ніяк не можна без свого писателя. Чого я з тобою досі, як з простим, говорив? То вже пробач, сину, — приязно й насмішкувато подивився на мене тато й за чуба смикнув. — Пустиш нас із мамою в тіятри?

— Ой таточку!.. — Неймовірні сподівання, неймовірні надії залітають у мою душу і ведуть до того дня, про який і радісно і страшно подумати.

— То чого ж так застидався? — знову смикає тато мене за чуба. — Може, й справді з нас щось буде?

А в цей час надворі обізвався Рябко, задеренчав засув на хвіртці, батько вийшов у клуню й незабаром повернувся з дядьком Миколою, який був одягнений у довгу, на виріст, кирею. Чоловік обтрусився, обмів з чобіт сніг, зирнув на мене, спитав, чи й його пропустять у театр.

— О, і ви знаєте, — скривився я.

— Усе село знає. У нас із кашлем і п'есою не втаїшся. Оце ж і прийшов до тебе: чи не виставив там на сміх людям дядька Миколу, бо що тоді скаже Ликерія?

Ми всі починаємо сміятись, а в мені жаль прокидається: треба було б вписати в п'єсу щось із дядькових сміховин. Ось він розправив свої гетьманські вусища і вже серйозно запитує батька:

— Панасе, хочеш на щедрий вечір роздобути свіженької риби?

— Як це — роздобути? — недовірливо косує на нього батько. — У воді чи в крамниці?

— На дурничку! У воді з-під криги.

— Чого ж про цю дурничку Володимирові не сказав? — підсміюється тато.

— Та він мене вже за кури гріхоплутом обзиває, а сам таке має грішне око, що всю рибу перелякає — на дно піде. Оце щойно здибався з одним рибалкою, то він сказав: у Щедровій тепер наловлюють цілі мішки риби. Треба й нам гайнути.

— Скільки ж береш із собою мішків?

— Чотири і торбу про запас, — не моргнувши оком, відповів дядько Микола.

Мати затряслась од реготу:

— Чого ж так мало?

— Шкода всі мішки обслинювати рибою. Що в мішки не вберемо — на сани вкинемо, — навіть не посміхнеться дядько Микола. — То поїдемо, Панасе?

— Можна й поїхати, — погодився тато, — Готуй, жінко, мішки!

— І на рибу, і на в'юни, — додає дядько Микола. — Я знаю такий закапелок, де завжди зимують в'юни, скубляться у клубки і чекають тепла. Колись наловив їх мало не повний мішок, привіз мерзлих додому, кинув під лаву, а сам ліг спати. Прокидаюся од несамовитого крику. Дивлюся: забралась моя Ликерія на лежанку прямо з чобітьми, в руках держить каганець і кричить не своїм голосом:

"Що там у тебе? Ой, подивись на долівку, — аж тіпається вона, — хтось вужів повну хату напустив!"

Глянув, а по долівці мої в'юни повзають, — чисто усі порозмерзались. Мусив я їх удруге ловити й нести до сусідів, бо Ликерія зі страху й дивитись не захотіла на них, і дома ночувати побоялась. Через цих в'юнів мало любові не позбувся.

Ми всі сміємося, а дядько Микола влітає руку в свої гетьманські вуса, вигадуючи ще якусь побрехеньку.

— Тату, візьміть і мене в Щедрову! — прошуся, бо вже саме слово "Щедрова" бринить мені казкою.

— Обійдемося без тебе, — відмахнувся тато рукою.

— Візьміть, таточку.

— Там треба цілий день вибути на морозі, а він і в кісточки твої забереться.

— А на ковзанці я ж вибуваю цілий день! Тато перезирнувся з мамою, похитав головою, поглянув на дядька Миколу:

— Що нам робити з ним? Може, візьмемо, бо воно ж таке невідчепне.

— Хай привчається до всякого ділечка.

— Біжи ж візьми свіжої соломи на устілки! — гримнув тато.

Мене з печі як вітром здуло, — босоніж вскакую в чоботи, вилітаю в клуню,

навпомацки шукаю пшеничну солому, а в цей час знову хтось підходить до хвіртки і смикає мотузочок, ув'язаний до дерев'яного засува.

— А хто там?! — гукаю баском.

— Це я, Михайлику, — чую знайомий голос. — Пустиш до хати?

— Ой, заходьте, дядьку Себастьяне! — Я підбігаю до хвіртки, відчиняю її і поміж стовпами клуні веду голову комнезаму до хатини.

— От хто нам про міжнародності і внутреності розкаже! — весело вітає гостя дядько Микола.

— Про ваші внутреності вам лікар розкаже, — сміється дядько Себастьян.

— То я на одні міжнародності згодний. Як там Антанта? Ворушить копитами?

— Я ж вам учора про це розказував. Ви, чував, уже до мого і свого доточили.

— А як же без приросту обійтись? — шельмувато дивується дядько Микола, — На свинях приростає, на худобі теж, то й на язичі повинно, бо інакше зноситься він, як сатинова латка.

— Ваш навряд чи зноситься — не ті ковалі його кували, — дядько Себастьян пильно поглянув на тата й сказав: — А ми тобі, Панасе, по твоїй вдачі знайшли молодецьку службу.

— Хто це — ми? — насторожується батько.

— Незамождики і голова повітвиконкому. Хочемо, щоб ти став лісником.

— Воно й мене годилося б спитати, чи я цього хочу, — насупились брови у тата.

— Як і не хочеш, то мусиш, чоловіче! — каже дядько Себастьян.

— Чого ж це мушу?

— Хіба не бачиш, як лягає під сокиру наш ліс? Кожному тепер воля, а лісам — недоля. Лісники ж з лісництва примирилися з лісокрадством і тільки дудлять самогон. То ми й вирішили поставити охоронців непитущих і заповзятих. Як ти?

— Не хочу.

— Боїшся? — в'їв тата дядько Себастьян.

— Ні лісокрадської сокири, ні обріза я не боюсь! — блиснули завзяттям батькові очі. — Спасаясь рідні, яка почне тебе клясти до сьомого коліна, і тих папірців, що посиплються до вас на мене.

— А чи знаєш, скільки на мене тих доносів сиплеться?! В печі можна було б протопити.

— Коли тобі це подобається, — топи, а я свою піч не хочу паскудством обігрівати.

— Якщо так будемо думати, то через кілька років доведеться розвалювати печі: нічим їх буде топити. Загине увесь ліс!

— Ой! — зажурилася мати.

— Громадою просимо, берися за це діло.

— Підводите ви мене під лихо, як дерево під сокиру, — зітхнув тато... І недаремно зітхнув. Немало горя приніс йому і нам оцей зелений співучий ліс, у який гадюкою вплазувала загребуца жадоба...

— То що тобі, Панасе, треба на початок? — повеселішав дядько Себастьян.

— З десяток хур та десяток завзятців, що кулаків не позичають.

— Нащо так багато?

— Одразу ж вивезу до сільради все вирубане моїми родичами. Почну з свого брата.

— Тобі ще цього лиха треба, — згаснула мати. — Нащо ото з Яковом заїдатись?

— Хай не забуває, що в нього є брат, — відрізав тато. — Коли заберу ліс у брата, в рідні, то всі побачать: нікому не попущу.

— То й починай з Якова: обклався він деревом, наче муром, — погодився дядько Себастьян і зиркнув на піч. — Михайло, завтра поїдемо з тобою в Майдан-Трепівський.

— Завтра? — аж не віриться мені.

— Атож. Одягайся тепліше.

— Та він завтра збирався в Щедрову ловити рибу.

— Ні, тату, я краще поїду в Майдан-Трепівський. Там книжки видадуть!

— Як хочеш, діло хазяйське, — сказав тато.

Я аж загарцював на печі; як везе, то везе! І всі невдачі, і всі дошкульні прізвиська, і всі чортики й дулі одлітають од мене, як луска на вітрі.

Ще вдосвіта мама наварила гречаних вареників, начинених грушами-дичками, тертою квасолею, маком і калиною. А завбільшки були ці вареники, як ущерблений місяць, — одного вистачало на молотника. Вкинув я три вареники у торбину, вислухав усі мамині застереження на дорогу й швиденько пометляв до дядька Себастьяна. А він уже застріг коня у легкокрилі санчата й чекав на мене.

— Чим це ти напакував торбу?

— Варениками — і для вас, і для мене. Покуштуйте.

— А ти куштував?

— Ще ні.

— То, може, почнеш добре діло з вареників? До хати підемо чи надворі?

— Надворі, тато кажуть, смачніше. А де ваш лелека?

— Завіз його майстрові. Скоро діждемося живих лелек.

— Не так-то й скоро.

— Та вже циган продав кожуха, — сміється дядько Себастьян і підхваляє вареники. Він свій тримає в одній руці, а я обома, він добирається уже до ріжка, а я до середини, і так мені приємно, що дядькові Себастьяну подобаються наші вареники, і так мені весело говорити з ним, а думками прибиватись до того невідомого села, де найкраща бібліотека на весь повіт.

З'ївши вареника, я падаю в натоптані сіном санки, дядько Себастьян умощується на передку, і ось уже кінь виносить нас у широкий засніжений світ, де у паморозі срібно туманіють верби, де вітряки остуджують сонце, а річка погойдує переспілі китиці отого очерету, в якому й досі живуть чийсь сумні голоси.

Ми проскакуємо сусіднє село, де живе дід Корній, і під'їжджаємо до страшного болота, що й взимку дихає гнилим туманом. В цьому болоті ще за часів татарських наскоків ховалися люди.

— Михайлику, хочеш побачити диво? — обертається до мене дядько Себастьян і

грає засніженими віями.

-Хочу!

— Тоді візьмемо ліворуч.

Навмання по бездоріжжю, по мерзлих купинах застрибали санки, і ми незабаром під'їхали до молодого, затканого памороззю гаю. Дядько Себастьян зупиняє коня, зіскакує з санец і радісно підіймає голову вгору. Над нами справді хтось розвішав диво: кожне прихоплене інеєм деревце насочилося сонцем і хвалилося червоними кетягами. Я ще ніколи не бачив стільки, як тепер, калини й, наче заворожений, оглядав і прибиті морозом кетяги, що нависали прямо над головою, і тіні, на яких теж виразно, як мальовані, виділялися грона.

— Гарно, Михайлику? — змовницьки мружиться на мене дядько Себастьян.

— Ой, гарно як! — щипаю кілька промерзлих кетягів калини, — І де її стільки взялося?

— Де? — задумався, спохмурнів дядько Себастьян. — Старі люди кажуть, що колись і тут були несходимі болота. А коли одного разу ординці напали на село, сюди кинулось утікати весілля і всі дівчата, що були на ньому. Ординці за ними, бо вони красою торгували аж по Царградах, а дівчата — у твань, та й потопилися у ній. Згодом на цьому місці й виріс калиновий гай. Влітку, люди кажуть, ця місцина і досі стогне-озивається дівочими голосами.

Раптом ми здригнулись: хтось, мугикаючи, йшов поміж кущами калини. Незабаром з'явився маслакуватий кривоклубий кінь, за ним дріботів невисокий чоловічок з великим мішком за плечима; його сіре плескате обличчя було схоже на сторч поставлений полумисок з холодцем. Він з опаскою подивився на нас, покліпав рідкими віями й спитав у дядька Себастьяна:

— І ви, значиться, приїхали ламати калину?

— А ви її ламаєте?

— Еге ж, еге ж, бо що робити взимку? Рибу глушити забороняють, то мусив перейти на калину.

— Простуду лікуєте нею?

— Ні, я її, голубоньку, в місто вожу, на продаж, значиться. Городські мають дурні гроші — навіть калину купують, любуються нею, наче зроду не бачили.

Дядько Себастьян заглянув у мішок плескатолицього, витягнув покалічений кетяг калини, обурився, одразу перейшов на "ти":

— Хто тебе навчив ламати руки деревцям?

— Руки? — здивувався, хихикнув плескатолиций і подивився на дядька Себастьяна, як на дивака.

— Ти не хихикай, розуме недоспілий; бо покладу на санки і в повіт завезу!

— Великий крик за малий пшик! — ображено заметались вузькі, присмоктані уста.
— За що мені така сіпанина?

— Не каліч дерево! Воно сім років після твоїх рук буде сльозою плакати. Ножа маєш?

— Маю.

— Зараз же зачисть усі поламини, не будь ординцем серед такої краси!

— А мені, значиться, що? Коли треба зачистити, то зачищу. Ви в начальстві ходите?

— Хіба ж не видно?!

— Та видно. З Літина чи Вінниці?

— З Вінниці.

— Значиться, такий є приказ, — дивується чоловік. — Діждалась і калина приказу. То я зараз же зачищу свої сліди. — Він вийняв ножа і зник за тими деревцями, яких і досі за їхню красу нівечать люди...

Поміж розкішними червоними кетягами виїжджаємо на луг, далі на дорогу — і вперед, уперед, а сполохані думки ширяють через темінь віків, і в очах мені стоять оті перехоплені ординськими вогнями дівчата, з яких проросла калина. Ось я навіть почув, як застогнала земля. Озирнувся. Ні, то стугонів над річкою невеличкий млин, важке обмерзле колесо лихоманило його, а він робив своє діло, наче людина, і стогнав, наче людина.

— Тепер, Михайлику, вже недалеко. Не замерз?

— Не замерз.

— Все одно трохи пробіжімося.

І ми бігли наввипередки з дядьком Себастьяном, він перехоплював мене, підкидав угору і ловив, як м'яча, а розумний кінь скося поглядав осміхненим оком і сам доганяв нас.

Ось і Майдан-Трепівський, і річка Згар, і крутояри, і глинисті червоні горби, що обросли хатами-білянками. Ми в'їжджаємо на шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами двоповерхова, червоної цегли школа. На подвір'ї зараз тихо (школярі пороз'їжджалися по домівках), і тільки голуби воркують на тепло.

З острахом і радістю я підіймаюся прочовганими металевими східцями на другий поверх. Ось дядько Себастьян зупиняється біля високих дверей і обережно стукає п'ястком.

— Заходьте, заходьте!

Ми переступаємо поріг просторої кімнати, вітаємося з немолодим в окулярах чоловіком, сиве волосся якого лягло на плечі. Дядько Себастьян іде до нього, а я, наче замовлений, приріс до підлоги: проти мене і праворуч, і ліворуч стоять величезні дубові шафи, а з них крізь скло виглядають тисячі книг. Їх, либонь, і на десять возів не вмістив би! Спершу я не повірив, що стільки можна зібрати книжок у одному місці. Куди там попівській бібліотеці! Є ж такі щасливці, що мають доступ до цього добра. Поки я вбираю в очі корінці книг, до мене підходять і дядько Себастьян, і завідуючий бібліотекою.

— Це, Михайлику, вчитель Дмитро Онисимович, — знайомить мене голова комнезаму.

— Спасибі, — невпопад кажу я і так виминою шапку в руоах, що з неї летить шерсть.

Дмитро Онисимович тільки переглянувся з дядьком Себастьяном і лагідно заговорив до мене:

— Наша бібліотека, Михайле, видає додому лише по дві книги. Які тобі потрібні? Чи вибереш сам?

— Я сам, — прикидаю, що треба вибрати дві найгрубших книги. Дмитро Онисимович розчиняє дверцята шаф, а я нишпорю очима по найтовщих книгах. Ось, здається, можна взяти цю в чорних палітурках.

— Випишіть, коли можна, її.

Дмитро Онисимович, осміхаючись, подає мені п'єси Шекспіра й каже:

— Тобі ще ранувато братися за цю книгу, хоч і написав її найкращий драматург світу.

— Чого ранувато? — бурмочу собі під ніс. — Я дуже люблю читати п'єси.

— Воно й добре; в мене таких читачів небагато. Але ці п'єси будеш вчити років через шість-сім.

— А в них срілянина є?

— Що-що? — округлюються сірі очі вчителя.

— Питаюся, чи б'ються, чи стріляють у цих п'єсах?

— Ага! — зрозумів нарешті мене Дмитро Онисимович і пустив посмішку по вусах і в окуляри. — Б'ються тут не на життя, а на смерть, але не стріляють, — тоді ще наче й пороху не було.

— То я візьму її, — люблю, коли б'ються, — ніяково виправдуюсь перед учителем.

— Ну, коли так наполягаєш, бери! — вручає мені товстелезну книгу Дмитро Онисимович. — Тільки одна умова: потім розкажеш, про що тут пишеться.

— Згода.

— Яку ж тобі ще підібрати? Чи не цю? — показав учитель на одну з найтовщих книг у полотняних палітурках. По всьому видно було, що він одразу збагнув мій смак.

— Можна й цю, — беру в руки твори Маміна-Сибіряка. Дядько Себастьян теж вибрав собі книги, правда, не такі грубі, як я. Ми подякували Дмитрові Онисимовичу, а він на прощання й каже;

— Ти ж як закінчиш свою школу, приїжджай учитися до нас. Я тобі дам усі книги прочитати.

— Спасибі, спасибі, Дмитре Онисимовичу, — вклоняюся старому вчителю, а він кладе мені на голову пропахлу книгами руку й кліпає повіками...

Як радісно було тепер впасти в сани! Книга приємно холодила пальці, і королі, й лицарі виходили з неї, і билися, і падали отут, у снігах, де пахла примерзла калина, де вітряки билися з присмерком і кликали до себе добрих людей молоти на хліб.

— Михайлику, очі попсоуєш! — гримав на мене дядько Себастьян. Я посміхався йому, закривав книгу, та через хвильку знову розгортав її, аби хоч поглянути на чудовиська, для чогось заковані в залізо.

І памороззю, і димами, і розкиданими вогниками, і зорями зустрічає нас засніжене село. Ось край дороги заскрипів журавель, а за дорогою обізвалася щедрівка:

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добрим людям на весь вечір.

— Спасибі, діточки, що защедрували нашій хаті і нам... — жебонить жіночий голос.

А он біля ставу заспівали самі дівчата:

Щедрик, щедрик, щедрівочка,

Прилетіла ластівочка...

Я одразу впізнаю Любин голос, підводжуся на санях і гукаю через став:

— Любо, не застуди голос!

Від ставу чується спочатку сміх, потім хтось відділяється від гурту і чимдуж мете до нас.

— Михайлику, пиріжка хочеш? — висміюється Люба, падає на сани й подає мені вищедруваний пиріжок.

— А я тобі калини привіз, бери.

— Дядьку Себастьяне, а ви не хочете пиріжка? Він ще теплий.

— Коли теплий, то що ж... — напівобертаючись до нас, кумедно розводить руками дядько Себастьян. А Люба вже весело стрекоче мені:

— Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулись додому!

— І щось уловили?

— Кілька щук і цілісіньку торбу в'юнів. Дядько Микола казав, що вони тягнули-тягнули і ніяк не могли витягнути вдвох одну щуку, — така велика попалась. Очі в неї були, мов горнята, а луска — як срібні карбованці.

І нам усім навіть чогось стає дуже смішно. Тим часом нас наздоганяють легенькі санчата, на передку яких сидить молодий кремезний чоловіча, позад нього погойдується і тихенько щось наспівує дитині молодиця. Чимсь знайомим-знайомим повіяло на мене. Молодиця обертається на наш сміх, і я, вірячи й не вірячи, скрикую:

— Мар'яно!

— Ой! Михайлику! — сполохано зойкнула молодиця і для чогось перепитала: — Це ти?

— Авжеж, Мар'яно! — зіскакую з саней, наближаюсь до неї і бачу перед собою великі-великі очі, над якими сполохано б'ються віночки вій.

— Ой! Михайлику! Як ти виріс! — Мар'яна однією рукою тримає дитину, а другою обіймає мене. — А ми їдемо до вас на щедрий вечір.

— Справді?

— Справді. Добрий вечір, Любо! Добрий вечір, дядьку Себастьяне! Ви й досі головуєте?

— Та головую.

— І мій теж. Маю тепер клопіт на свою голову.

Дядько Себастьян нахилився до вуха Мар'яни:

— А він і зараз тебе зіронькою зве чи, головуючи, забувся?

— Та... таке й скажете, — засоромилася Мар'яна.

— Говори, говори.

— Зове ж... коли треба піддобритися, закохано дивиться на свого мужа, а той лише поводить могутнім плечем і розквітає в добрій спокійній посмішці велета.

— Тіточко, а у вас дівчинка чи хлопчик знайшовся? — вже припадає до дитини Люба й щось агукає їй.

— Хлопчик... — і так гарно сказала, нахилиючись до нього: — Росте собі дитя!

— Їдемо ж до нас! — запрошую і гостей, і дядька Себастьяна, і Любу. — У нас і риба свіжа є!

— Коли свіжа, то мабуть, доведеться поїхати, — весело мружиться дядько Себастьян і віжками руйнує на коневі паморозь.

І знову заспівали санки, і спросоння зітхнула, затьохкала крига на ставу, і заагукало біля грудей матері дитя. А над нами мерехтять і не падають зорі, а поперед нас вихоплюються і вихоплюються тихі вогники, а біля них озиваються голоси щедрівників:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на весь вечір...

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі вечори...

Київ — Ірпень — Дяківці

1966